

Idénymunka és idénymunkások a gyümölcsstermesztésben. Hazai munkaerőpiaci folyamatok és közelképek európai összevetésben

Seasonal labour and seasonal workers in Hungarian fruit-farming. Labour market processes and close-ups in European context

**KOVÁCS KATALIN, HAMZA ESZTER, RÁCZ KATALIN,
NIGEL SWAIN, VÁRADI MONIKA MÁRIA**

KOVÁCS Katalin: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

HAMZA Eszter: tudományos tanácsadó, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság, Társadalomkutatási Osztály; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

RÁCZ Katalin: kutatási igazgató, Agrárközgazdasági Intézet, Fenntarthatósági Kutatások Igazgatóság; 1093 Budapest, Zsil u. 3-5.; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

SWAIN, Nigel: címzetes tudományos főmunkatárs, Liverpooli Egyetem, Történelem Tanszék; 9 Abercromby Square, Liverpool, L69 3BX, UK; swainnj@liverpool.ac.uk; <https://orcid.org/0000-0002-6685-7125>

VÁRADI Monika Mária: tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; varadi.monika@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KULCSSZAVAK: munkaerőhiány az agrárgazdaságban; a szezonális munka globalizációja; migráns szezonális munka; roma foglalkoztatás; a szezonális munka etnicizálódása

ABSZTRAKT: A tanulmány a magyar mezőgazdaság munkaintenzív ágazataiban jelentkező tartós munkaerőhiány problémáját tárgyalja. A magyarországi folyamatok nem választhatók el a szezonális munka 1980-as években megkezdődött globalizálódásától, ami a munkaerőpiac szegmentálódásával és a migráns idénymunkások alkalmazásának elterjedésével járt.

Magyarországon a szezonális foglalkoztatást a rendszerváltást követő években munkaerőtöbblet jellemezte, részint az ágazatból kikerült és munkanélkülivé vált korábbi alkalmazottaknak, részint a már ekkor a határon túlról, elsősorban Erdélyből érkező szezonális munkások növekvő számának köszönhetően. Az uniós munkaerőpiac megnyílása és a 2008-as gazdasági válság átalakította a szezonális mezőgazdasági munkások összetételét: a jellemzően magyar ajkú és nemzetiségű, magasabban kvalifikált erdélyiek Európa más országainak kertészeteiben vállaltak munkát lényegesen magasabb bérért, helyükre szegénysebben élő, képzetlen romák érkeztek a határon túlról. A 2008-2015 közötti években a válságkezelés a rendelkezésre álló hazai szezonális munkaerő számát is jelentősen csökkentette, hiszen az érintetteket a közfoglalkoztatás új rendszerébe terelte.

A 2015-ben elindult újraparosítás következtében azok a képzetlen munkavállalók is el tudtak helyezkedni a munkaerőpiacon, akik mindaddig az agrárvállalkozók szezonális munkásai voltak, s ennek eredményeként az ágazatban nem csupán a munkaerőhiány erősödött, de egyre kevesebb lett a mezőgazdasági munkára alkalmasnak és megbízhatónak tartott foglalkoztatottak száma is.

Napjainkra a szezonális munkaerő piaca etnicizálódott; az évtizedek óta masszívan újratermelődő szegénység s egyes lokális társadalmak mélyülő szegregálódása az oka annak, hogy a gazdálkodók szinte kizárólag roma munkavállalókra tudnak támaszkodni, s fordítva, a roma családok megélhetési stratégiáiban a mezőgazdaságban végzett időszakos munka alapvető fontosságú maradt.

A tanulmány két eltérő természeti, klimatikus adottságú és gazdasági helyzetű térségben, a Nagykőrösi és a Bonyhádi járás területén végzett empirikus kutatás eredményei alapján bemutatja, hogy a gyümölcságazat gazdálkodói miként érzékelik és milyen okokkal magyarázzák a munkaerőhiányt, valamint elemzi azokat a stratégiákat, gyakorlatokat, amelyek e kihíváshoz való alkalmazkodást szolgálják. E szerint a gazdálkodók egyfelől igyekeznek megtartani alkalmas, megbízható embereiket minél hosszabbra nyúló foglalkoztatással (ezt segíti a gyümölcsfajták diverzifikációja) és a munkafeltételek javításával, másfelől mérsékelni kívánják munkaerőigényüket a tevékenységek, illetve a termékszerkezet diverzifikációja, valamint egyes termesztési fázisok gépesítése révén.

Katalin KOVÁCS: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

Eszter HAMZA: scientific advisor, Social Research Department, Sustainability Research Directorate, Institute for Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; hamza.eszter@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0002-6039-7084>

Katalin RÁ CZ: research director, Sustainability Research Directorate, Institute of Agricultural Economics; Zsil u. 3-5., H-1093 Budapest, Hungary; racz.katalin@aki.gov.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2286-4793>

Nigel SWAIN: honorary senior research fellow, Department of History, University of Liverpool; 9 Abercromby Square, Liverpool, L69 3BX, UK; swainnj@liverpool.ac.uk; <https://orcid.org/0000-0002-6685-7125>

Monika Mária VÁ RADI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; varadi.monika@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KEYWORDS: labour shortage in agriculture; globalisation of seasonal agricultural labour; migrant seasonal labour; Roma employment; ethnicization of seasonal labour

ABSTRACT: The article uses desk research into numerous publications by Eurostat and the Hungarian Central Statistical Office to investigate aspects of the shortage of seasonal manual labour in Hungarian agriculture. It analyses first the globalisation of the market for seasonal agricultural labour since roughly the 1980s and then two sub-periods of demand in Hungary: the early years of post-socialist transformation to the economic crisis of 2007-2008 (when highly qualified seasonal labour came from Transylvania); and the years following the 2008 crisis and its consequences till around 2015 (when this labour opted to move further west for higher wages, the supplies from Transylvania became poor Roma living in deep poverty, and workfare schemes competed for local labour). A section then considers patterns of Roma employment since the end of socialism, because these are crucial to this sub-section of the labour market: Hungarian farmers can only afford precarious workers living in deep poverty, and, following the collapse of socialist industry, the majority of people that fall into this category are Roma. There then follows an analysis of the current situation following economic regeneration from around 2015. Despite a generally improved labour market and a decline in workfare schemes, the situation for seasonal labour in agriculture has remained broadly unchanged.

Finally, the local experience of two case studies is compared, one, Nagykőrös district (south of Budapest on the Great Plain), where there is a dearth of local seasonal agricultural labour and the other, Bonyhád district (in remote hilly country southwest of Transdanubia), where there are Roma communities and where some are motivated to engage in seasonal agricultural labour. This

section begins with a general picture of the two districts before presenting the rise in both of them since the fall of socialism of a group of entrepreneurial farmers. In Nagykőrös there was a long tradition of entrepreneurial (though small-scale) farming; in Bonyhád it was a child of the post-socialist era, although with roots in the last socialist decade; in Nagykőrös marketing channels declined after socialism; in Bonyhád a new cooperative played a determining role. The article then illustrates the problems experienced by the farmers in obtaining reliable workers for the remuneration that they can afford identifying, among other things, in the case of the bigger farmers most reliant on labour from beyond family and friends, the strategies used to retain labour - extending the season as long as possible by varying the product-mix, providing accommodation and giving general assistance in a multitude of forms.

Bevezetés

Tanulmányunkban a mezőgazdasági idénymunka piacának formálódását, a mai magyar gyakorlat sajátosságait mutatjuk be egy olyan kutatás tükrében, amely azt a kérdést igyekezett megválaszolni, hogy a klímaváltozás és a munkaerőhiány egyenként és együttesen milyen adaptációs lépéseket kényszerít ki munkaintenzív agrárvállalkozások körében. A tanulmány végső konklúziója szerint a globális válságot követő gazdasági regeneráció Magyarországon is felszívta a képzetlen, egyszerű, köztük mezőgazdasági napszámos munkát végző népesség nagy részét, továbbá, hogy az ennek során indult szelekciós folyamatok következtében befejeződött a mezőgazdasági idénymunka piacának etnicizálódása. A vidéki szegénységet nagymértékben csökkentő s ezért üdvözlendő fejlődési folyamat ugyanakkor jelentős problémát okozott az időszaki munkásokra szoruló közepes vagy nagyobb kertészeti vállalkozások számára. A kétkezi munkások „kínálatában” keletkezett hiányt külföldi idénymunkások (romániai, kárpátaljai, vajdasági romák) és a szegénységben élő vidéki népesség azon csoportjaiból érkező munkavállalók töltik ki, akiket a felfutó építőipar és a kisvárosi szintig elérő összeszerelő üzemek munkaerő-kereslete „hátrahagy”. Többségük hátrányos helyzetű, szegregálódó településeken élő roma.

A tanulmány első részének általános tendenciákat elemző fejezetei azt mutatják be, hogy mikor és milyen okok következtében globalizálódott a mezőgazdasági idénymunka piaca Európa fejlett országaiban, illetve a mediterrán országokban, majd azt tárják fel, hogy Magyarországon a rendszerváltást követő különböző időszakokban milyen tényezők formálták a vidéki munkaerőpiacot, köztük az idénymunkák piacát. Az elemzett folyamatok között külön hangsúllyal szerepel a romák foglalkoztatási pozícióinak romlása. A tanulmány empirikus kutatáson alapuló második része két eltérő klimatikus adottságú és munkaerőpiaci helyzetű térség ültetvényes vállalkozásainak munkapiaci szorításait és adaptációs lépéseit hasonlítja össze, bemutatva a munkaerőhiányra válaszul alkalmazott stratégiákat és gyakorlatok azonosságait és különbségeit.

Az idénymunka piacának globalizációja

Az idénymunka magyarországi piacát nagymértékben meghatározza annak globalizációja, ami az 1980-as években indult az Egyesült Királyságban és a mediterrán országokban. Előbbi trend nyomán Errington és Gasson (1996) az Atkinson-féle rugalmas vállalat modelljének agráriumban való megfelelőjeként értelmezte a részfoglalkoztatás és az idénymunka 1980-as évektől egyre erősödő terjedését (Koós et al. 2024). Koós (2022) szerint ugyanaz történik 2015 óta Magyarországon is, mint az Egyesült Királyságban, bár több évtized késéssel, és jó néhány évvel azután, hogy Bellit (2014), valamint Nohel és szerzőtársai (2011) Csehországban is dokumentálták a flexibilis munkaformák terjedését a mezőgazdaságban.

A növénytermesztés területén Európában nem az állandó alkalmazottak termelési ciklusokhoz alig illeszkedő foglalkoztatása, hanem az idénymunka tekinthető természetesnek. Ami újdonság, az az idénymunka szegmentálódása és a Közép- és Kelet-Európából, Ázsiából és az észak-afrikai országokból érkező munkaerő tömeges és egyre inkább kizárólagos alkalmazása egyes ágazatokban (korai eper- és paradicsomtermesztés főleg a mediterrán országokban és Hollandiában, vadon termő bogyók gyűjtése az északi országokban). A küldő régiók szerinti említés sorrendje tendenciaszerűen kifejezi az Európa farmjain megjelenő migráns munkaerő jellemző forrásait, amennyiben a rendszerváltó országok munkaerő-kibocsátása már a kilencvenes években megjelent, az uniós csatlakozás után pedig tovább erősödött. Főleg azokból az országokból érkeztek értékes munkakultúrával rendelkező idénymunkások, ahol a vidéki szegénység a szocializmus éveiben nagymértékű volt (Albánia, Románia, Lengyelország) és/vagy a rendszerváltozást kísérő gazdasági összeomlás következtében megjelent (Bulgária, Lettország) vagy súlyosbodott (valamennyi említett ország esetében).

A szegmentálódó és a migráns munkaerő alkalmazásában egyre inkább érdekelt európai agrármunkaerő-piacon a megnövekedő keresletet egyrészt a posztfordista gazdaságban bekövetkező változások idézték elő, amelyek felszítették a vidéki munkaerő egy részét, de legalábbis megakadályozták a napszámos munkára kész munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott népesség újratermelődését: a fiatalok közül egyre többeknek volt lehetősége tanulni, és egyre többen tudtak elhelyezkedni a mezőgazdaságinál magasabb státuszú és jobban fizető munkahe-lyeken (Rye, Scott 2018, 931.). A jóléti fordulatot követően a skandináv országokban sok nő vidéken is talált munkát a szolgáltató ágazatokban, míg Görögországban a nők már az albán migránsoknak köszönhetően vállalhattak munkát a mezőgazdaságon kívül (Kasimis, Papadopoulos, Pappas 2010). A nagyarányú elvándorlás és a nyomában kialakuló demográfiai zsugorodás, elnépte-lesedés is csökkentette a vidéken rendelkezésre álló kétkézi munkaerőt. Másrészt a mezőgazdaságon, illetve az ellátási láncon belül bekövetkezett változások is ilyen irányba hatottak, amennyiben a családi munkaerőre építő farmok száma sok helyütt csökkent, és létrejöttek a nagyobb területen nem, vagy nem kizárólag csalá-

di munkaerőre támaszkodó nagyobb gazdaságok, amelyek munkaerőigényét az olcsó és flexibilis migránsok munkája nélkül nem lehetett volna kielégíteni (Garappa 2017, idézi Rye, Scott 2018, 931.). Ugyanezt a folyamatot erősítette a korábbinál szorosabb vertikális integráció, amelyet egyre inkább a szupermarketek diktáltak, háttérben az általuk gerjesztett, az egész éven át friss zöldség- és gyümölcshellátás iránti fogyasztói igényekkel (Lang, Heasman 2004, idézi Rye, Scott 2018, 931.).

Történetileg, a mezőgazdasági munkák természetéből adódó, főképpen betakarítás idején jelentkező keresletet korábban is jelentős mértékben időszakosan alkalmazott, országon belülről vagy más országokból érkező migráns munkával elégítették ki szerte a világon. Ezt példázzák a történelmi Magyarország északi megyéiből jellemzően egy-hat hónapra, vegyes mezőgazdasági munkákra elszegeződő „summás” bandák¹ (Katona 1977; Estók et al. 2003, 84.), a londoni „Cockney” komlószedők Dél-Angliában (Orwell 2013), a Németországban mezőgazdasági munkát vállaló lengyel szegényparasztok (Weber 1948, 382-383.) vagy a Kalifornia gyümölcstüvelvényein dolgozó mexikóiak (Mitchell 2012; Barajas 2012). Ami megváltozott a nyolcvanas-kilencvenes években, az a felhasznált migráns munka mennyisége, továbbá a küldő országok változatossága és távolsága (Rogaly 2008). A kialakuló globális versenyben jó esélyekkel indultak az Egyesült Királyság, Spanyolország vagy Olaszország ültetvényein a magyarországi munkaerőpiacról távozó erdélyi magyarok, más rendszerváltó országokból származó munkavállalókkal: albánokkal, bolgárokkal, román állampolgárságúakkal (Kasimis, Papadopoulos, Pappas 2010; Olivia 2010), lengyelekkel (Berg-Nordlie 2018), csehekkel (Nienaber, Frys 2012) együtt, hogy azután a következő évtizedtől kezdődően egyre nagyobb számban osztozzanak a munkakínálaton thaiföldi, mianmari, Srí Lanka-i, kazah stb. munkásokkal.²

Rye és Scott (2018) áttekintették két, a vidékkutatások eredményeit közzé tevő emblematikus folyóiratban, a *Journal of Rural Studies*-ban és a *Sociologia Ruralis*-ban a migráns mezőgazdasági munka témájában megjelent cikkeket. A szerzőpáros munkáltatói preferenciákról is beszámol: a tanulmány megszületésekor a francia piac egy részét marokkói és lengyel idénymunkások uralták, Svédországban és Finnországban a teljesítményük alapján a thaiföldieket tartották a legjobb erdei bogyszedőknek, míg egyes spanyol farmerek azért részesítették előnyben a marokkói nőket, köztük is az anyákat, mert az otthon hagyott kisgyermek miatt biztosak voltak abban, hogy munkásaik visszatérnek hazájukba (Rye, Scott 2018, 935.).

A keresni akaró, a küldő országban szegény, és kettős referenciarendszerük miatt az alacsony béreket is elfogadó idénymunkásokkal szemben a hazai munkavállalók rendszerint több bért várnak el kevesebb munkáért, kevésbé gyorsak és elkötelezettek, de fogalmazhatunk úgy is, hogy kevésbé kiszolgáltatottak és kiszákmányolhatóak, mint a távoli országokból érkező munkások. A szakirodalom az összefogásra ritkán képes, nyelvi kompetenciákkal rendszerint nem rendelkező,

ezért a bértárgyalások során a munkáltatók által könnyen meggyőzhető, otthon gyakran nyomorszámban tengődő időszakos munkások nagymértékű kizsákmányolásáról (Rye, Andrzejewska 2010; Rye, Scott 2018), alkalmanként kisebb ellenállásról és szervezett demonstrációkról (Papadopoulos, Fratsea, Mavromattis 2018, 203-204.) is beszámol.

Ben Rogaly (2008) írásában egy olyan ország farmerének panaszaival számol be, ahol a gyümölcsstermesztők évtizedek óta támaszkodnak migráns munkára, ezért a hazai alacsony státuszú munkavállalók úgymond elszoktak a mezőgazdasági munkától. E szerint „ők [a hazai munkások] mindig is a lehető legtöbbet kérték és a lehető legkevesebbet dolgoztak az általuk lealacsonyítottnak tartott munkákban” (Rogaly 2008, 500.). Ugyanezt illusztrálja egy másik tanulmány a COVID időszakából, amikor az Egyesült Királyság gazdái egy rövid ideig nem fogadhattak külföldi munkavállalókat, ezért a kormányzat hazai munkavállalók alkalmazását ösztönző „Kiváltás Programjára” voltak kénytelenek hagyatkozni. „Tizenöt embert alkalmaztam a „Kiváltás” keretében, ami általában tíz percig tartott. Kénytelenek voltunk őket szinte azonnal kirúgni, mert ahelyett, hogy dolgoztak volna, táncos TikTok videókat készítettek magukról” (Barlow, Lostak 2023, 5.).

Hamar Anna kutatásaiból tudjuk, hogy a magyarországi ültetvényeken dolgozó migráns időszakos munkaerő jellemzően a környező országokból, elsősorban Erdélyből, másodsorban Kárpátaljáról és a Vajdaságból érkezett, ők rendszerint, de nem minden esetben voltak magyar ajkúak. Az erdélyi magyar munkások távozása a kétezres évek második felében azt mutatta, hogy a magyar termelők nem tudtak számukra versenyképes bér ajánlatot tenni; ezért a pénzért, amit kínáltak, csak a mélyszegénységben élő roma időszakos munkások voltak hajlandók munkába állni (Hamar 2015, 2016, 2017). Ez azonban nem csak a határon túlról érkezőkre igaz. Az időszakos munka szegmentált piacán hazai roma munkavállalók is jelen vannak, és a helyi gazdaság jellegének függvényében vállalnak mezőgazdasági munkát helyben vagy távolabbi ültetvényeken. Sarkosabban fogalmazva: csak a munkaerőpiac perifériájára szorított romák kényszerültek és kényszerülnek rá arra, hogy kétkezi mezőgazdasági idenymunkát vállaljanak, ezért ez a munkafajta nagymértékben etnicizálódott (Hamar 2016, 101.). Az alábbi fejezetekben annak feltárására vállalkozunk, hogy az elmúlt bő három évtizedben milyen folyamatok vezettek a kétkezi munka etnicizálásához a mezőgazdasági idenymunka magyar piacán.

Visszatekintés: mezőgazdasági foglalkoztatás az átmenet korai időszakában a rendszerváltástól 2008-ig

A rendszerváltozást követően az idenymunkák piacán bő egy évtizeden keresztül nem hiány, hanem többlet lépett fel a mezőgazdaságból és az egyéb ágazatokból

kiáramlók nagy száma, illetve a magas arányú és tartós mezőgazdasági munkanélküliség, valamint a külföldi időszakos munkások gyors belépése miatt.

Évente több százezer mezőgazdasági foglalkoztatott kényszerült az átalakuló nagyüzemek (elsősorban a szövetkezetek) kapuin kívülre (Orgoványi 1997), így magasra szökött a mezőgazdasági munkanélküliség, annál is inkább, mert a jelentős gazdasági válsággal kísért átalakulás idején más ágazatokban sem volt kereslet a mezőgazdaságból kilépők iránt. A munkanélküliség emelkedését és tartósságát megakadályozni kívánó, a korszakra és valamennyi ágazatra jellemző, az egyes üzemek szintjén is alkalmazható eszközt a korai nyugdíjazás jelentette, ami rendkívül torz arányokat eredményezett a leginkább veszélyeztetett munkavállalói csoportokban, többek között az alacsonyan képzett romák körében (Kertesi 2005, 60.).

A mezőgazdasági foglalkoztatásból kikerülők széles tömegéből zömmel azok vállaltak mezőgazdasági idénymunkát, akik ezt korábban is megtették, köztük romák, akiket a szocialista korszakban is gyakran csak szezonális jelleggel alkalmaztak (Virág 2010). Ugyanakkor, mint fentebb említettük, nagyon korán megjelentek a hazai idénymunkások határon túlról, elsősorban Erdélyből érkező versenytársai. 2004-ben, egy évvel azt követően, hogy a román állampolgárok is vízumentességet kaptak az EU tagállamaiban, még 42 879 Romániából érkezett időszakos munkás kapott munkavállalási engedélyt Magyarországon (az adat valamennyi ágazatra vonatkozik). 2008-ra, miután Románia csatlakozott az Európai Unióhoz, számuk kevesebb, mint harmadára esett vissza (Hamar 2015, 37.). Ezt követően nem áll rendelkezésünkre pontos adat a romániai vendégmunkások számának alakulásáról. A Kelet- és Közép-Európa más országaiból érkezett időszakos munkásoktól eltérően, az erdélyi vendégmunkások jellemzően nem az alulképzett munkanélküliek közül kerültek ki, hanem, képzettségüktől függetlenül, elsősorban fiatal munkavállalók választották ezt a munkaformát, mint olyan lehetőséget, ami által a két ország kereseti viszonyai között fennálló eltérés miatt magasabb jövedelemhez juthatnak (írországi és lengyel párhuzamokról lásd McAreavey 2012; Górný, Kaczmarczyk 2018). Az idénymunkásokra szoruló gazdák a helyi napszamos munkaerő helyett az erdélyi vendégmunkásokat alkalmazták szívesebben, a többség konszolidált szociális és családi háttere, munkakultúrája és olyan érzelmi motivációk miatt, amelyet a határon túli, elszakított nemzettest képviselői iránt éreztek. Az Alföldön, ahol általánossá vált a határon túlról érkező időszakos munkások alkalmazása, a gazdák csak akkor kínáltak munkát a helyi napszamosoknak, ha az erdélyi munkásokon felül is szükség volt kétkezi dolgozókra (Hamar 2015, 43.).

Az átalakulás lezáruló időszaka: gazdasági válság és válságkezelés 2008 és 2015 között

Magyarország a kétezres évek végéig jelentett preferenciát az erdélyi vendégmunkások számára, majd amint azt fentebb kifejtettük, Románia 2007-ben történt EU-csatlakozása után – ugyanazon jövedelem-maximalizálási elv alapján, amely minden migráns csoport esetében érvényesül – a magasabb kereseti lehetőséget biztosító országok felé fordultak. Segítette ezt a folyamatot, hogy Románia – ellentétben Magyarországgal – államközi megállapodások keretében szabályozta az időszaki munkavállalók áramlását, ezért abba olyanok is bekapcsolódhattak, akiknek erre korábban – megtakarítások és kapcsolatok híján – nem volt lehetőségük. A migráns roma időszaki munkások többségének szegénysége és ebből következő „kettős referenciája” a gazdák számára lehetőséget adott arra, hogy a lehető legalacsonyabbra szorítsák le migráns dolgozók bérét. Ez viszont a következő évtizedre is fenntartotta a helyi napszámosok versenyhátrányát, aminek vélhetően szerepe van abban, hogy napjainkra számos vidéki térségben mutatkozik óriási hiány a mezőgazdasági kétkezi munkára alkalmas és kész helyi napszámosokból.

Nem mindenki hagyta el a magyar munkaerőpiacot a kilencvenes évek erdélyi magyar idénymunkásai közül: volt aki maradt és letelepült. A nagyobb gazdaságokban közülük kerültek ki a munkások toborzói és a munkaszervezők (Hamar 2017). Hasonló helyzetről számol be Voivozeanu (2020, 31.), amikor Németországban dolgozó, romániai vendégmunkásokat irányító, korábbi hullámokkal érkezett lengyel munkaszervezőkről tesz említést. Mi a következő fejezetben bemutatandó nagykorösi terepünkön találkoztunk ilyen családokkal, akik az erdélyi migráns munkások első hullámával érkeztek Magyarországra.

A 2008 és 2015 közötti periódus a globális válság időszaka volt, ami Magyarországon párosult a gazdaságélénkítést szolgáló pénzügyi eszközök rendelkezésre állását korlátozó, nagymértékű államadósággal. Különösen nehéz volt a helyzet a vidéki térségekben, ahol magas szinten rögzült a tartós munkanélküliség; ennek kezelését célozta a közfoglalkoztatás, azon belül a Járási Startmunka Mintaprogram (375/2010. (XII. 31.) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról), amely a közfoglalkoztatási konstrukciók falvak igényeire szabott változatának tekinthető, és mint ilyen, üdvözlendő volt. Jelen tanulmányunk témája szempontjából azonban a közfoglalkoztatás egyik árnyoldalára is rá kell világítanunk, mégpedig arra, hogy mesterséges munkaerőhiányt teremtett a hazai idénymunka piacán. Ez azokban a térségekben jelentett komoly veszélyt a gazdák számára, ahol nem volt kiterjedt a migránsok foglalkoztatása, vagy a külföldiek mellett a helyi napszámosokra is számítottak a szőlő- és gyümölcsültetvényeken (Ehertné Berczi, Hamza, Rácz 2018). A gazdálkodók erős nyomásának köszönhető a Közfoglalkoztatási törvény (2011. évi CVI. tv.) 2015. évi módosítása (2015. évi CXII. tv.), ami lehetővé tette az egyszerűsített foglalkoztatási igények

bejelentésével az idénymunkaerő közfoglalkozásból való „kikérését”. A közfoglalkoztatást számos kritika érte workfare jellege miatt (Keller et al. 2016), és mert torzította a munkaerőpiaci viszonyokat. Olyan kételyek is felmerültek, hogy magas a „lock in” hatása, ezért nehezített a közfoglalkoztatásból való kilépés (Koós 2016; Gerő, Vígvári 2019), ezt azonban a későbbi történések nem igazolták. Ebben vélhetőleg az is szerepet játszott, hogy az állam viharos, gyakran kíméletlen következményekkel járó visszavonulása a közfoglalkoztatás finanszírozásából 2017 után kényszerhelyzetet teremtett a munkavállalók számára (Csoba, Sipos 2020). Szerencsére időközben a gazdaság motorja is beindult, ami kifejezetten nagy munkáltatói érdeklődést generált a foglalkoztathatóság szempontjából „előképzett” közfoglalkoztatottak iránt, függetlenül attól, hogy milyen munkakörben dolgoztak (Koltai et al. 2018).

Közbevetés: a romák foglalkoztatása

„Mindenki tudja, hogy a nyolcvanas évek végéig a cigány férfiak általában aktív keresők voltak a bányászatban, a kohászatban, az építőiparban az útépítésekénél, a gyáriparban, mindenütt, ahol rossz körülmények között nehéz vagy egészségre ártalmas munkát kellett végezni. Azt is tudjuk, hogy a nyolcvanas évek végétől kezdve fokozatosan elvesztették a munkahelyüket, úgyhogy mire Magyarországon az igazi munkanélküliség megkezdődött, addigra a cigány keresők többsége már munkanélkülivé lett” (Kemény 1999, 251-252.).

Azért idézzük a romák helyzete legavatottabb kutatójának egy 1999. évi konferencián tett kijelentését, hogy visszavezessen legalább a szocializmus korszakáig, addig az időszakig, amikor a romákat, különösen a roma férfiakat, nagy arányban integrálta a munkaerőpiac. Kemény István rámutat arra, hogy amikor a romák viszonylag nagy arányban lehettek bérmunkások, akkor is a legrosszabb, legalacsonyabb presztízsű és alacsony bérezésű pozíciók voltak számukra elérhetőek. Az is kiviláglik az idézetből, hogy a legsérülékenyebb munkavállalói csoportba tartoztak, akik válsághelyzetben először hullottak ki a biztonságosnak hitt bérmunkás státuszából. Virág Tünde az 1970-es cigánykutatás eredményeire hivatkozva kiemeli, hogy a mezőgazdaságban, többnyire szövetkezetekben dolgozó romáknak mintegy harmada nem állandó szerződéssel, hanem napszámos, időszakos munkás státuszban dolgozott (Virág 2010). Szuhay Péter tanulmányából pedig egyrészt azt tudhatjuk meg, hogy a romák az informális kereseti tevékenységük során, a patrónus-kliens viszonyok védelme alatt is zömmel nehéz, piszkos, alantásnak tartott munkákat végeztek, és a kilencvenes években, kiegészítésként olyan hagyományos, munkának nem minősülő „cigány tevékenységekre” kényszerültek, mint a gyógynövénygyűjtés, „mezgerelés” stb. (Szuhay 1999). Végül Kertesi Gábor az 1993-as és 2003-as roma reprezentatív felvételek alapján készített elemzésének egyik megállapítását idézzük: „Összegezve, a roma foglalkoztatás ezredfordulóra kialakult állapotát így jellemezhetjük: stabili-

zálódott egy rendkívül alacsony (30 százalék körüli) foglalkoztatási szint, mely szélsőségesen magas (25-30 százalék körüli) cserélődési rátával párosul” (Kertesi 2005, 72.). Kertesi a harmadik világra jellemző mértékűnek tartja a roma munkavállalók kétezres évekre jellemző foglalkoztatási instabilitását, amit elsősorban a keresleti oldalnak, a munkaerőpiaci kínálat strukturális sajátosságainak tulajdonít (csak a rövid idejű foglalkoztatási lehetőségek elérhető számukra, magas a kilépési arány), és nem a kínálati oldalnak, annak, hogy a munkavállaló váltogatja foglalkoztatási státuszát, mert így összességében magasabb jövedelmet tud elérni. Kereslet és kínálat ötvözetére példa a Pécssett 1998 és 2011 között működött, Baranya megye aprófalvakban élő roma munkavállalói számára is foglalkoztatási alternatívát jelentő multinacionális cég, az Elcoteq munkaerőigényének megrendelésekhez kötött, hullámzó jellege. „Ez a hullámvás megengedte, hogy az „elkoteqes munka” beépíthető legyen a megszokott, a bevételi források sokféleségén alapuló megélhetési stratégiákba” (Vidra 2013, 57.). Ez a sokféleség magában foglalta a szociális transzfereket, a segélyek különböző formáit, a közfoglalkoztatás által kínált munkafajtákat, a mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli alkalmi munkát, továbbá a segéd- és betanított munkavállalást, a mélyszegénységbe süllyedt családok körében pedig a gyűjtögetés különböző formáit (Szuhay 1999; Virág 2010; Messing, Molnár 2011; Vidra 2013; Hamar 2016; Kovai, Vigvári 2020).

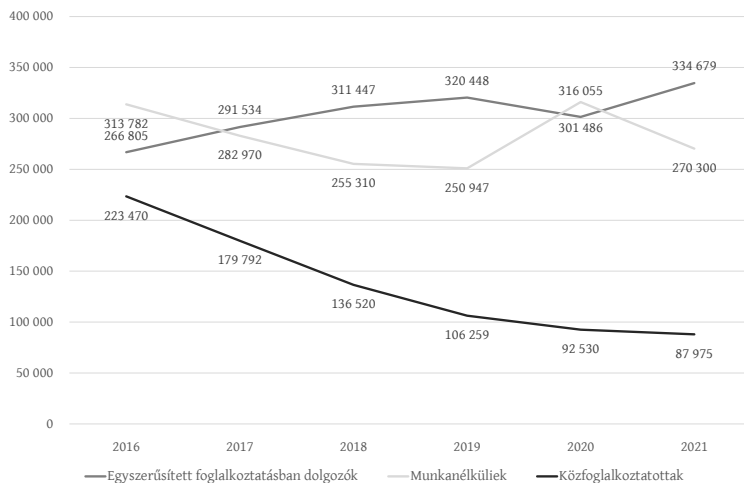
Munkaerőhiány a gazdaság regenerációjának kontextusában 2015 után

A gazdasági válságot követően, 2015-től kezdődő regeneráció az a korszak, amelyben a kétkezi mezőgazdasági munkások hiánya kulminálódott olyan erővel, amit nem lehetett egyszerű törvénymódosítással csillapítani, mint néhány évvel korábban. A 2016-ról fellépő hiány oka az, hogy hirtelen mutatkozott erőteljes kereslet a betanítható képzetlen munkaerő iránt a feldolgozóiparban és az építőiparban, miközben még a közfoglalkoztatás is a csúcson volt.

Az 1. ábra mutatja a sérülékeny munkaerőpiaci szereplők számának alakulását 2016 és 2021 között. Az ábra jól érzékelteti a COVID átmeneti hatását a munkanélküliség emelkedésével, az alkalmi munkavállalás csökkenésével, majd a gyors korrekciót 2021-ben. A közfoglalkoztatás, amelynek mértékét az állami finanszírozás teremtette meg korábban és napjainkig is, egyenes vonalú és meredek csökkenésnek indult 2017-ben, ami azóta sem állt meg: 2016-ban a közfoglalkoztatottak száma még 223 469 fő volt, ebből 33 611 fő dolgozott a mezőgazdasági startmunka mintaprogramban. 2023-ra az összes és a startos közfoglalkoztatottak száma 67 618, illetve 10 187 főre csökkent (számok az említés sorrendjében).

Úgy véljük, hogy kisebb hullámvásokkal, de nagyjából stabilizálódtak a keresleti és kínálati viszonyok a munkaerőpiac azon szegmensében, amely alacsonyan képzett munkaerőt foglalkoztat: 2023-ban a foglalkoztatottak száma 457,3 ezer volt (KSH

1. ábra: Az alacsony munkaerőpiaci státuszú munkavállalói csoportok összetétele 2016–2021
Composition of employee groups of low labour market status 2016–2021

Forrás: Munkanélküliek száma: KSH Stadat; Közfoglalkoztatottak: A közfoglalkoztatás idősoros adatai <https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/havi-tajekoztatas-a-kozfoglalkoztatatasrol>; Egyszerűsített foglalkoztatásban dolgozók: Jelentés a 2022-ben egyszerűsített foglalkoztatás keretében tervezett foglalkoztatottak számáról. <https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/jelentes-az-egyszerusitett-foglalkoztatatas-kereteben-tervezett-foglalkoztatottak-szamarol>

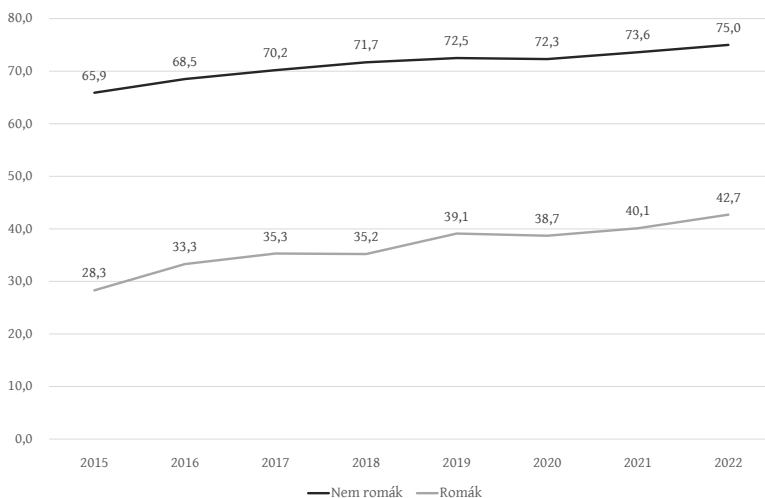
STADAT), 10 százalékkal több, mint a 2013-as mélyponton és 14 százalékkal kevesebb, mint a 2017-es csúcsponton. Tanulmányunk szempontjából ez azért fontos, mert a kétkezi mezőgazdasági foglalkoztatottak közülük kerülnek ki; hozzátesszük, hogy bár nincs rá pontos adatunk, de a roma tanulók 64 százalékos korai iskolaelhagyási aránya alapján (A fenntartható fejlődés indikátorai 2023) biztosak lehetünk abban, hogy ezen munkavállalói csoport, vagyis az alacsonyan képzett és mezőgazdasági munkát végzők nagy része roma.

A válságot követő, 2015-től kezdődő gazdasági regeneráció a korábbiakhoz képest a romák számára is lényegesen nagyobb számban és arányban tette elérhetővé a segéd- és betanított munkák vállalását a gyáriparban vagy a szintén fel-futó építőiparban, miközben a családi stratégiák szintjén megmaradt a közfoglalkoztatásra való rászorultság is.

A közelmúlt tendenciáit bemutató hozzáférhető adatok alapján úgy látjuk, hogy bár a romák foglalkoztatási mutatói is javultak, alávett munkaerőpiaci pozíciójuk megmaradt, amely a nehéznek, kevésbé jövedelmezőnek tartott munkák elfogadására kényszeríti őket, és mivel a mezőgazdasági kétkezi munka is ilyen munkafajtának tekintett, ez az a pozíció, amely miatt a mezőgazdasági idénymunka etnicizálódott. Érvelésünket alátámasztja, hogy

- miközben számottevően javultak a roma foglalkoztatási arányszámok, a roma és nem roma foglalkoztatási ráták közötti szakadék alig záródott (2015 és 2022 között 37,6 százalékponttól 32,3 százalékpontra) (2. ábra);

2. ábra: Foglalkoztatási ráta a közfoglalkoztatottak nélkül a roma és nem roma népesség körében
Employment rate excluding public employees of the Roma and non-Roma population 2015-2022 (%)

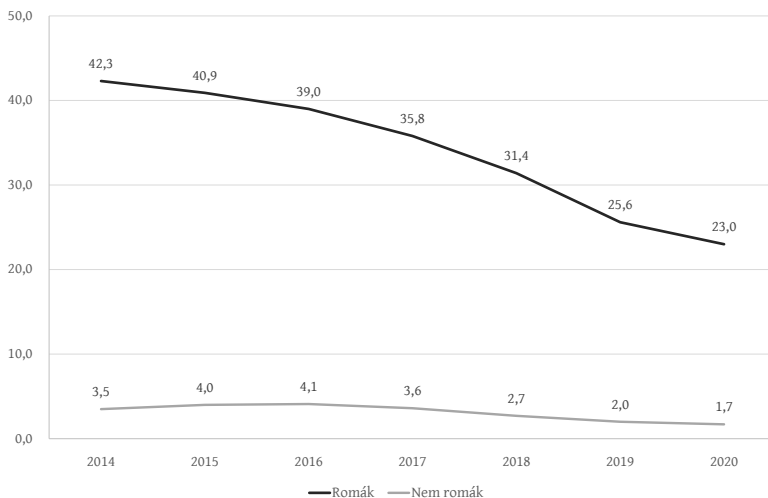

Forrás: A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon, 2023 – Fenntartható fejlődési célok (SDG); KSH (2024. június 17.) alapján saját szerkesztés

- a nem roma munkavállalókhöz képest a közfoglalkoztatás aránya még a legutóbbi években is viszonylag magas volt a roma foglalkoztatottak körében (3. ábra);
- továbbra is fennáll a roma munkavállalás bizonytalansága: egyharmaduknak volt határozott idejű szerződése 2021-ben, miközben a nem romák körében ez az arány csupán 5%;
- az alacsony iskolai végzettségük túlsúlyából következően a roma foglalkoztatottak többsége továbbra is egyszerű, képzettséget nem igénylő munkát végez.

Az alacsony iskolai végzettség meghatározza és alacsony szinten rögzíti a munkaerőpiacon megszerezhető pozíciókat, a feljebb és továbblépés elé pedig már a legfiatalabb korosztályban áthidalhatatlan akadályt gördít az iskolaelhagyók óriási, 60 százalékot meghaladó aránya. A romák alávettségét a kutatók különböző diszkurzív keretekben értelmezik. Virág (2010) egyszerre beszél a mélyszegénységben élő romákról „gazdasági szempontból felesleges népességként” és a wilsoni értelemben vett underclassként (Virág 2010, 256.). Kovai és Vigvári (2020) a munkaerő-tartaléksereg marxi kategóriáját használják, míg Kovai és Puskás (2023) a társadalmi osztályokat jelző kategóriák mellett a prekariátust is megfontolásra ajánlja a „létbizonytalanságból és kiszámíthatatlanságból fakadó sérülékenység állapotát” kifejező fogalomként. Az osztálytartalmú munkaerő-tartaléksereg, illetve a prekariátus fogalmi a mezőgazdasági kétkezi munkásokra, migránsokra vonatkoztatva a nemzetközi szakirodalomban is megjelennek (Castells 1975; Rye, Scott, 2018; Papadopoulos, Fratsea, Mavromattis 2018; Navarro-Gambin 2023; Puppa, Piovesan 2023).

3. ábra: A közfoglalkoztatottak aránya a foglalkoztatottakon belül (%)
The proportion of public employees within the employed population (%)

Forrás: Lakner (2023) 10. táblázat alapján

Termelési szerkezet, profil és munkaerőigény. Feszültségek és megoldások

Amikor empirikus vizsgálatunkhoz mintát választottunk, többek között arra törekedtünk, hogy más-más klimatikus és táji adottságú területeket válasszunk, hogy többféle kihívásról és adaptációs gyakorlatról tájékozódhassunk mind a klímaváltozás, mind a munkaerőhiány témakörében, illetve, hogy a két adaptációs nyomás eredőjeként választott alkalmazkodási utakról is beszámolhassunk. Ennek megfelelően ez a fejezet két, nagyon különböző jellegű vidéki közegben mutatja be a termőfajra jellemző gazdálkodási formákat és a munkaerővel kapcsolatos keresleti és kínálati viszonyokat; az egyik a Nagykőrösi, a másik a Bonyhádi járás. Munkaintenzív ágazatokat vizsgáltunk, főleg gyümölcsstermesztő gazdákat kerestünk fel, akiket mind a klímaváltozás, mind a munkaerőhiány fokozottan érint. A gazdák mellett a falugazdászokkal készített interjúkra támaszkodtunk Nagykőrös térségében, és a szövetkezeti menedzserektől kapott információkra építettünk a Bonyhádi járásban.³

A két vizsgálati terep: klimatikus, táji-települési, munkaerőpiaci alapvonások

A terepek természeti és gazdaságföldrajzi adottságai eltérnek egymástól. Nagykőrös és környéke tipikus alföldi táj, nagymértékben kitett az éghajlatváltozásnak, ahol a hőségnapok száma évről évre emelkedik, kevés csapadék hullik, és a télvégi felme-

legedés következtében jelentős a kora tavaszi fagyveszély is. A *Tolnai-dombság* éghajlata, ahol az általunk vizsgált termőtáj elhelyezkedik, kevésbé szélsőséges, mint az alföldi, és kisebb mértékben veszélyezteti a klímaváltozás is, ám itt éppen az uralkodó művelési ág, és azon belül is a fő termény, a kajsziarack klímaérzékenysége miatt, nagymértékben sújtják a tavaszi fagyok (Lennert et al. 2024). Ez vizsgálati terep gyökeresen eltér a nagykörösítől; más a településszerkezete (aprófalvas vidék), mások a talajadottságok és a domborzati viszonyok, amelyek a gazdák szerint kifejezetten kedvezőek a kajsziarack termesztéséhez.

Földrajzi elhelyezkedésükből és a táji adottságokból következően élesen eltér a két térség munkaerőpiaci pozíciója, ami meghatározza a kétkezi mezőgazdasági munkára kapható népesség jelenlétét is. A *Nagykőrösi járásban* a gyárbezárások⁴ és a mezőgazdasági nagyüzemek foglalkoztatási kapacitásának gyors és meredek szűkülése következtében egy másfél évtizedig tartó és rendkívül mély munkaerőpiaci válság alakult ki, amely Nagykőrösön és Kocséron jelentős elvándorlást eredményezett. A Mercedes-Benz kecskeméti gyárának megnyitása 2012-ben szakaszhatárt jelez: elsősorban a szomszédos városok, Kecskemét és Cegléd iparosodásának köszönhetően a munkanélküliség az alacsony képzettségűek között is gyorsan csökkent. A környező feldolgozó és összeszerelő ipari üzemek erős munkaerő-elszívó hatása máig tart; ami a mezőgazdaságban munkát kínálók alkupozícióit szinte reménytelené teszi úgy a munka jellege, mint alacsony bérezése miatt. A *Bonyhádi járásban*, ahol minden sokkal kisebb léptékű, hasonlóan nagy cégek nem települtek le. A szűkebb vizsgálati terület, Kisvejke és a környező települések ma már mind aprófalvak; ide tartozik a rendszerváltás idején még 1 083 lakosú Lengyel is, amely korábban téesz-központ volt és ma is egy mezőgazdasági szakiskola székhelye. A Lengyel központtal Kisvejke, Mucsfa és Závod területén működő téesz itt is hamar csődbe ment, 1992-ben felszámolták (Bai 2008). A szűkebb vizsgálati terep megyehatár mentén fekvő, periférikus helyzetben lévő falvainak népessége 1990 óta 23,7 százalékkal csökkent, ami jelzi az elvándorlás rendszerváltást és a helyi gazdaság összeomlását követő kiugró mértékét. A máig tartó szelektív elvándorlás néhol a népesség előregedését eredményezi, míg két faluban (Kisvejke, Lengyel) együtt jár a roma népesség arányának növekedésével. Egy harmadik vizsgált településen, Mucsiban a romák mellett a második világháború után letelepült csángók leszármazottai közül is sok család él mélyszegénységben. A közelmúlt iparosítási, újraiparosítási hulláma a vizsgált szűkebb térségbe nem, de a járás két városába, Bonyhádra és Nagymányokra elért; az itt letelepedett kisebb üzemekbe sokan ingáznak azon munkavállalók közül is, akikért a verseny a térség ültetvényes gazdái és az ipari üzemek menedzsmentje között folyik.

A mezőgazdasági vállalkozói réteg helyi genezise

A mezővárosi múltnak köszönhetően a mezőgazdaság a *Nagykőrösi járás* mindhárom településén fontos szerepet töltött be a helyi gazdaságban, a rendszerválto-

zásig különösképpen, de azt követően is. A területen működő négy szövetkezet és egy állami gazdaság mintegy 400 fő foglalkoztatását biztosította, míg a várost övező zártkertekben, illetve Kocsér és Nyársapát tanyás gazdaságaiban a háztartások többsége folytatott életvitelszerű gazdálkodást. A 2002-ben történt felszámolásáig a zöldség- és gyümölcsstermesztés volumenét a Nagykőrösi Konzervgyár határozta meg, amely gyakorlatilag üzemmérettől függetlenül biztos felvevőpiacot kínált a kertészettel foglalkozó háztartások számára. *„A környék teljes életét befolyásolta a gyár: Nagykőrös környékén 3 600 zártkert van, ami összesen 878 hektárt tesz ki. Mindenkinnek volt zártkertje, és ott mindenki termelt, mert helyben tudták is értékesíteni”* (kertész nagyvállalkozó, Nagykőrös).

A konzervgyár bezárása elsősorban a zártkerti méretekben gazdálkodó, a mezőgazdasággal jellemzően jövedelemkiegészítés céljából foglalkozókat sújtotta, akik a helyi termeléskoordináció és értékesítési lehetőségek hiányában a kétezres évek közepétől tömegesen hagytak fel a termeléssel. Az EU-csatlakozás körüli években ugyan három TÉSZ-elismerést szerző termelői szervezet is alakult a járás területén (Nagykőrösi Ker-TÉSZ Szövetkezet, Nyársapáti Gazdaszövetkezet, Nyári Gyümölcs TÉSZ), ezek indulásuk pillanatától nehézségekkel küzdöttek, nem voltak képesek megszerezni a gazdák bizalmát, és mivel nem tudták megtartani TÉSZ-elismerésüket és ezzel az állami támogatást, egy másfél évtizedes, zökkenőkkel és konfliktusokkal teli működés után megszűntek (Rácz, Hamza 2024). Az integrátor híján maradt kisüzemi kertészkedés visszaesésének mértékét jól szemlélteti a regisztrált őstermelők számának drámai, közel 40 százalékos visszaesése 2011 és 2022 között.⁵ Ezzel vége szakadt a korábbi évtizedekben különösen Nagykőrösön a többségre jellemző mintaadó életformának, a nagyüzemi vagy ipari munkahelyet kiegészítő kertészkedésnek, amelyre „több ezer család élete épült, és ami a többség felemelkedését lehetővé tette” (Márkus 1996, 113-114.).

A korábbi struktúrák lebomlása (Kovács 1998) és az újak felépülése párhuzamosan, többé-kevésbé egymásra épülve haladt. A kilencvenes évek elején még mindkét községben működött egy-egy, a városban két termelőszövetkezet és egy állami gazdaság. A kocséri szövetkezet túlélte a viharos időket, a nagykőrösi és nyársapáti téészek azonban viszonylag gyorsan hullottak darabjaikra, vagyonuk nagyobb részét elvitte az adósságtörlesztés, kisebb részének működtetésére a menedzsmentek vagy azok frakciói kaptak esélyt, de kívülről érkezett, új tulajdonosok is megjelentek az utódszervezetek üzemeltetői között. A mezővárosi hagyományok és a korábban széles körben végzett kertészkedés következtében itt viszonylag sokak számára jelentett természetes alternatívát, hogy gazdálkodásba fogjanak, ezért a szövetkezetek szétaprózódásával párhuzamosan számos családi gazdaság bővült, erősödött meg vagy alakult vállalkozássá.

A téészekből kivált és/vagy a kárptótlási folyamat során alapított vagy kibővített gazdaságokban, elsősorban a homoktalajon, népszerű volt a befektetési célú gyümölcsös telepítése, különösen 1997 után, amikor megnyíltak a célzott támogatások (Hamar, Kovács, Váradi 2016, 400-402.).

Mára a két-három évtizede telepített ültetvények közül többet kivágtak, másokat megújítottak, de főként az akkori ültetvénytelepítő gazdák közül kerültek ki azok a mezőgazdasági tevékenységgel főállásban foglalkozó, állandó és szezonális dolgozókat is alkalmazó, szakosodott kertész kis- és középvállalkozások, amelyek képesek alkalmazkodni a felvevőpiac diktálta minőségi és mennyiségi elvárásokhoz. Annak a vállalkozói rétegnek, amelyik ezeket a jellemzően a fővárosi piacokat ellátó, jelentős családi munkaerőt is mozgósító vállalkozásokat működteti, hosszú távú céljai vannak, igyekeznek tartósan megkapaszkodni a térség agrárgazdaságában és abban bíznak, hogy a következő nemzedék is tovább viszi a stabil lábakon álló gazdaságot.

A *kisvejkei székelyű Danubia Frucht* szövetkezethez kötődő dombvidéki tájon a gyümölcsstermesztés viszonylag új tevékenységnek tekinthető. A termőtáj kialakulásának története 1986-ra nyúlik vissza, amikor a termelőszövetkezet egy hatvanhektáros kajszibarack-ültetvényt telepített Kisvejke és Mucsfa határában. A szövetkezeti átalakulás idején, 1991-ben ez az ültetvény félhektáros darabokban, részaránytulajdonként vagy kárpótlás útján került magántulajdonba. Az új tulajdonosok egy része nem kívánt gazdálkodni és értékesítette ültetvényét, mások viszont gyarapítani kezdték területüket. Az évek során a kajszitermesztés jövedelmezősége vonzóvá tette a gazdálkodást, és egyre többen fogtak telepítésbe, kisebb területeken is. Ez a folyamat az ültetvényterület növekedéséhez, valamint a jelentős családi vállalkozásokat és részidős kisgazdaságokat átfogó termelői kör kialakulásához vezetett. Mára öt „magtelepülés” (Kisvejke, Lengyel, Mucsfa, Mucsi, Závod), továbbá elszórtan más települések (Bonyhád–Majos, Döbrököz, Nagymányok stb.) határában helyezkedik el a mintegy ötszörösére bővült ültetvényterület.

Ellentétben a Nagykőrösi járásban alakult termelői szervezetekkel, a kisvejkei termőtájon az ültetvényterület és a termelői kör bővülése kezdettől fogva együtt járt a gazdák érdekszövetségen alapuló, önkéntes együttműködésével, amit fokozatos szervezetépítés, valamint uniós és hazai fejlesztési források eredményes lehívása kísért.⁶ Egy, az USA-ból importált, helyi részvételen alapuló fejlesztési program⁷ eredményeként 1997-ben létrehozott *Danubia Frucht Szövetkezet*, amely 2008 óta a TÉSZ-minősítést sikeresen megtartó *Balaton KerTÉSZ* szövetkezet legnagyobb telephelyeként működik, integrálja a térség termelőit, felvásárolja és piacra juttatja tagjai termékeit, szaktanácsadói szolgáltatást biztosít, valamint a rendszeres külföldi tanulmányutak és téli gazdaesték szervezésével fontos szerepet vállal az ültetvények korszerűsítésében és a termesztéstechnológiai újításokban. A *Danubia* szövetkezet szolgáltatásaival erősíti az általa integrált gazdaságokat, amelyek munkaerőfelhasználására azonban nincs közvetlen hatása.

Az előző agrárgazdasági struktúra leépülése és az új felépülése itt is hasonlóképpen haladt, mint a Nagykőrösi járásban: a részaránytulajdonként és/vagy kárpótlási jegyen szerzett parcellák adásvétele nyomán megnövekedő ültetvények és a szövetkezet keretében „összekapaszkodó” ültetvényesek eredményes gazdálkodása következtében kialakult egy biztos lábakon álló középvállalkozói ré-

teg, amelynek munkaerőigénye, éppen megerősödéséből adódóan, fokozatosan növekszik.

Ezen a vidéken a szövetkezeti telepítés előtt a kajszitermesztésnek nem voltak hagyományai, így nem alakult ki olyan tudás, szakértelem, készség, amelyre támaszkodni lehetett volna, a gazdák folyamatos tanulással, tapasztalással tettek szert a szükséges tudásra. Nagyrészt a termelési hagyományok hiánya magyarázza a már a kétezres évek elején is jelentkező munkaerőhiányt, amely sokáig együtt járt a térséget sújtó magas munkanélküliséggel (Németh, Csité 2011). A szezonális munkák elvégzésére ugyan elegendő szakképzetlen munkaerő állt rendelkezésre, de jó részük nem volt alkalmas, képes vagy hajlandó elvégezni a gyakran nehéz, megterhelő fizikai munkát, és a gazdák is gyakran kifogásolták az elvégzett munka minőségét és hatékonyságát. Ezt a gondot kívánta orvosolni a *Sorsfordító - Sorsformáló* program,⁸ amelynek célja egyfelől a termelők szociális érzékenyítése, másfelől olyan, főként roma munkavállalók kinevelése volt, akik tartósan el tudnak helyezkedni a gyümölcsstermesztő gazdaságokban (Kabai 2011b; Keller, Rácz, Váradi 2016). A kétéves program alatt a potenciális munkavállalók képzésen és a gazdáknál végzett gyakorlati munka keretében sajátíthatták el a gyümölcstünetvények kezelésének fázisait.

A helyi munkaerőhiány tünetei és okai a két mintaterületen

A „számszerűség”, avagy a merítési bázis szűkösége

Mindkét területen azzal kell a gazdáknak szembenézniük, hogy szűkös az a bázis, amelyből gazdaságaik számára munkaerőt toborozhatnak. Azaz a legfajsúlyosabb problémát a potenciálisan bevonható munkavállalók hiánya jelenti, amely különösen a szezonális foglalkoztatás területén kritikus mértékű. Mindez elsősorban azzal magyarázható, hogy a hadra fogható munkaerő a helyben és a környező, napi ingázással elérhető városokban megtelepedő, állandó munkát kínáló ipari, élelmiszeripari nagyvállalatoknál helyezkedik el (Nagykőrösi járás), vagy a közeli kisvárosok ipari parkjainak összeszerelő üzemeiben, továbbá építőipari vállalkozásokban dolgozik, utóbbi esetekben zömmel feketén (Bonyhádi járás).

Az egybecsengő idézetek közül az első egy nyársapáti, a második egy kisvejkői kertésszel készült interjú során hangzott el: „*Hát a normálisabbak tényleg elmentek, fölszívta az Infineon, akkora gyár lett, hogy borzasztó (...)*”. „*Hozzánk idénymunkára olyanok jönnek el, akik nem dolgoznak*”, vagyis azok, akik a gazdák véleménye szerint nem tudnak, akarnak vagy nem képesek elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, s akiktől nem igazán várható el megbízható munkavégzés.

A helyi munkaerő megbízhatósága, minősége

A kétkezi mezőgazdasági alkalmi munka tehát a munkafajták hierarchiájának alján helyezkedik el, amelyet jellemzően olyan munkavállalók hajlandók elvégezni, akiket képzettségük, munkatapasztalatuk hiánya és/vagy életmódjuk, viselkedésük megakadályoz abban, hogy rangosabb munkákat végezzenek. Többségük, de nem mindegyikük roma származású.

„Tehát ők [roma munkások] abszolút (...) tökéletesen dolgoznak, csak (...) ha ők összeszednek harminc-egyvenezer forintot, az egy nagyon komoly pénz náluk. És utána egész egyszerűen elmennek a bonyhádi strandra. Tehát akkor napokig nem jönnek, amíg tart a pénz”. (Kisvejke, 2,5 hektárral rendelkező gazda)

„Van két olyan [nem roma] emberem, hogy jön egy hétig, megkapja a fizetést, akkor két hétig nem látom, mert csonttrészeg. És tök jól dolgozna, targoncás, esztergályos. Ha nem ilyen ember lenne, akkor dolgozna egy műhelyben jó pénzért. Az alkohol, az nagy úr.” (Kisvejkei körzet, nagyvállalkozó)

A mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli ágazatok közötti „béröllő”

A megkérdezett gazdálkodók tapasztalatai szerint a környező nagyvállalatoknál elérhető munkalehetőségek nemcsak kevésbé megterhelőek, hanem a mezőgazdasági átlagbérnél magasabb munkabért, illetve számos béren kívüli juttatást is kínálnak. Az élőmunkaigényes mezőgazdasági ágazatokat ellehetetlenítő, a mezőgazdaságban és az iparban elérhető bérek között kialakult szakadék nagyságát érthetően a Nagykőrösi járásban gazdálkodók hangsúlyozták jobban.

Az ültetvényeken dolgozó munkaerő biztosítására és megtartására tett erőfeszítések

Helyi (környékbeli) munkaerő - a kisebb és közepes nagyságú ültetvények munkásigénye

A szükséges állandó és szezonális dolgozók száma alapvetően az ültetvények nagyságától, a gyümölcsfajták összetételétől, valamint a különböző termesztési szakaszoktól függ. A legtöbb kicsi, két-három hektár alatti ültetvényen családi (rokon, baráti) kapcsolatok mozgósításával oldják meg a legnagyobb munkaerőigényű feladatot, a betakarítást is. A két-három hektárnál nagyobb ültetvényeken már legalább szezonálisan szükség van családon kívüli munkaerő alkalmazására; ezt mindkét térségben egyszerűsített foglalkoztatás keretében, szegénységben élő alkalmi munkásokkal biztosítják, akik a munkaadókkal készített interjúk szerint nem kizárólagosan, de nagyrészt romák.

A *kisvejkei ültetvényeken* az alapos jártasságot és szakértelmet követelő érzékeny munkát, mint amilyen a metszés, a gazdálkodók rendszeresen maguk végzik tapasztalt munkások, esetleg családtagok, rokonok segítségével, míg a ritkításhoz és szüreteléshez a kisebb gazdaságokban is szükség van több-kevesebb idénymunkásra. A vállalkozók különféle stratégiákat és gyakorlatokat alkalmaznak a szükséges munkaerő biztosítása és a megbízható, jól teljesítő dolgozók megtartása érdekében.

A nagyobb vállalkozóknak van szükségük és lehetőségük állandó dolgozók foglalkoztatására, akiket jellemzően a legjobban teljesítő idénymunkások közül választanak ki. A vállalkozók szerint egy 25-30 hektárnyi, illetve ennél nagyobb méretű gazdaságban, a gyümölcsfák típusától és korától függően, hét-tíz állandó alkalmazott kell. A munkaerő, vagyis a jól teljesítő, kellő tapasztalattal és munkakultúrával rendelkező dolgozók hiánya elkerülhetetlenül a vállalkozók közötti élesedő versenyhez vezet a megbízható munkásokért. Ilyen helyzetben a dolgozók folyamatos alkalmazása stratégiai célokat szolgál.

Ezt példázzák egy fiatal vállalkozó alább idézett szavai. Ő alig tíz év alatt építette fel gazdaságát és ma már negyvenhektáros gyümölcsültetvényt művel. Csúcsidőben 30-40 szezonális munkást foglalkoztat, emellett hat-hét, heti 40 órára bejelentett állandó alkalmazottja van, akiknek a minimálbérnél valamivel magasabb összeget fizet, ám minden nap értelmes munkát kell találnia számukra. Ültetvényein különböző gyümölcsfajtákat – cseresznye- és kajszi-féleket, almát és biobodzát – telepített, ami a klímaváltozáshoz való alkalmazkodásra is példa.

„(...) ez, mondjuk, tudatos. Azért csináltuk, hogy a kockázatokat is mérsékelje, a kajszi elég fagyérzékeny, és az elmúlt két évben azért jól jött, hogy vannak más gyümölcsfajok is. Meg azt gondoltuk, hogy minél több embernek minél hosszabb ideig tudjunk munkát adni, mert az, hogy nyárra egy hónapra összeszedni 30-40 embert (...) nagyon nehéz.”

Néhány gazda a szüret idején diákmunkát is igénybe vesz; vagy a gyerekeik hívják az osztálytársaikat és barátait, vagy interneten hirdetik meg a lehetőséget. A diákok hozzáállását és munkájának minőségét a gazdálkodók többnyire nem tartják megfelelőnek, a diákmunka megítélése nem egyértelműen kedvező:

„A diákok – van köztük annyira szívós és annyira munkaszerető, hogy az ember nem is gondolná. Úgy dolgozik, hogy megőrülök. Hát aztán van olyan, hogy bal kézzel nyomja a Messengert, jobb kézzel néha leszed egy szem barackot, mert nem akart ő odajönni, csak a szülei elzavarták, hogy szokja a munkát.” (Kisvejke, 2,5 hektáros gazda)

A termelők, ha kapcsolatrendszerük megengedi, a legszívesebben idősebb, nyugdíjas vagy nyugdíj előtt álló, keményen dolgozó, tapasztalt, megbízható embereket – főként asszonyokat – hívnak alkalmi munkára, akikhez rendszerint régi, szoros kapcsolat köti őket. A vidék egyik legnagyobb gazdaságát irányító vállalkozó évek óta egy pécsi (50 km a távolság) nyugdíjas klub tagjait hívja a

metszés és ritkítás idejére. Egy másik nagyvállalkozó is a legnagyobb elismeréssel szólt egy idős roma házaspárról:

„Ja, és L-ben van egy hetvenéves házaspár, ők szedték le a cseresznye javát. Este ír nekik az öcsém, hogy másnap kell huszonnyolc láda cseresznye, kivisszük a ládákat, szólnak tizenegy körül, hogy leszedték a kétszáznyolcvan kilót. És szépen! A traktorosom⁹ nagyszülei. Romák. És olyan becsületesek!”

A Nagykovácsi járásban is törekszenek a gazdák arra, hogy a családi munkaerőt a lehető legnagyobb mértékig bevonják: „Amit mi magunk meg tudunk csinálni, azt nem bízunk másra” (nyársapáti gyümölcsstermesztő). A szívességi alapú munkavégzés is általánosnak mondható a térségben: „Egy volt általános iskolai osztálytársam, a mai napig barátom, ő szokott kijönni, ha ráér, ha olyan munka van, ami kétemberes, mondjuk, szerelni kell” (gyümölcsstermesztő, Nagykovács). A szívességi munkavégzés korlátja, hogy a helyi, illetve környékbeli gazdákból szerveződő informális hálózatokban jellemzően eseti jelleggel tudnak építeni rá (például betakarítási munkacsúcsok idején, időjárású vészhelyzetekben).

„Ketten metszettük egész télen. Gallyakat összedobáltuk, összeszedtük, ahogy metsztük, és neki van ilyen gallyzúzó gépe, eljött, én lezúztam. Én meg elmentem oda, kombinátoroztam neki, voltak ilyen segítségek, azért még evvel a szomszédal így, így elvagyunk.” (Nyársapát, gyümölcsstermesztő)

A diákmunka alkalmazásának lehetőségével itt is kevesen élnek. Ennek az az elsődleges oka, hogy nehéz összehangolni a tanítási időszakokat a szezonálisan felmerülő feladatokkal, emellett a gazdákat a tanulók felvételének túlzottan magas adminisztrációs terhe is visszatartja. A diákmunkásokat korábban már alkalmazó gazdaságok tapasztalatai ráadásul többnyire kedvezőtlenek, kevés a megfelelő munkateljesítményt nyújtó, elkötelezett, a mezőgazdaság iránt szakmai érdeklődést mutató diák.

„Diákokról van szó, akik azért nem munkára termettek. Hét órakor kezdtek szedni, nyolc órakor bementek reggelizni, utána nagy nehezen délig kihúzták, aztán egy óra hosszú ebédszünet, utána délután négykor már szállingóztak be. Tehát az első időkben, amíg nem volt annyi meggy, addig jó volt, családias volt, teljesen más volt a hangulat. Ahogy a termés mennyiség elkezdett emelkedni, azért ez egy robotmunka.” (Nagykovács, gyümölcsstermesztő)

A nagyobb ültetvények időszakos (tömeges) munkaerőigénye

Amikor Hamar Anna az idénymunkások összetételében bekövetkezett, Románia uniós csatlakozását követő váltást elemezte, következtetéseit többek között a Nagykovácsi járásban szamócás kertész vállalkozókkal készített interjúk alapján vontta le (Hamar 2017). Többek között ezek azok a kertészetek, amelyek elszenvedték a megfelelő munkatapasztalattal rendelkező erdélyi, magyar nemzetiségű szezonmunkásoknak a jobban fizető nyugat- és dél-európai országok munkaerő-

piacaira történő távozását, és meg kellett elégedniük a szintén Erdélyből érkező, de lényegesen alacsonyabb szintű munkakultúrával rendelkező roma idénymunkásokkal.

A szezonális munkaerő csökkenéséhez járult hozzá az a körülmény is, hogy a korábban szezonmunkát vállaló erdélyi családok közül többen Nagykovács térségében telepedtek le (Hamar 2015, 2017), majd önálló gazdálkodásba kezdtek. A letelepedett, az interjúk szerint túlnyomórészt erdélyi roma munkások már nem vállalnak szezonmunkát, hanem maguk is munkaerőkeresletet támasztó, professzionális kertész üzemeket működtetnek. Határon túli családi, rokoni kapcsolataikat erőforrásbankként használják, szezonális jelleggel jelentős számú romániai munkavállalót foglalkoztatnak. *„Most már a normálisabb románok is gazdálkodnak. Nyársapátról jöttek át hozzánk több évig, ők most már babot termelnek és szamócát. Van saját kis birtokuk, ott telepedtek le, és már nem járnak el dolgozni.”* (Nagykovács, gyümölcsstermesztő)

A Nagykovácsi járásban a szezonális munkaerőhiány gondjára napjainkban is a külföldről érkező szezonmunkások jelentik az elsődleges megoldást, ám a kertész vállalkozók a szezonális munka globalizációját kísérő verseny és az azzal összefüggő „lefölözési hatás” következtében egyre nehezebben találnak alkalmas, megfelelő munkakultúrájú munkaerőt. *„Csak olyanok vannak, akik Németországba nem kellenek (...) Óriási gondok vannak. (...) Tehát magyarul nálunk a legalja nép dolgozik”* (gyümölcsstermesztő nagyvállalkozó, Nyársapát). A szezonális munkások a korábbinál sokkal körültekintőbb betanítást, állandó felügyeletet igényelnek, foglalkoztatásuk pénzben kifejezhető erőfeszítéseket igényel, és a térségi kertész vállalkozások számára jelentős kockázatot (nem szakszerűen végzett szezonmunkák, minőségromlás stb.) hordoz.

A munkaerőutánpótlás nem csak az alkalmazottak vonatkozásában okoz gondot, több gazdaságban a korábban biztos bázist jelentő családon belüli munkaerőutánpótlás is kérdésessé vált. A fiatalabb, képzett generációt főképpen a megsokasodó piaci, illetve a munkaerőszervezés terén többszörös kockázatok tartják vissza a gazdálkodói életformától.

„Egyszerűen nincs ember, nem lesz, aki dolgozzon a mezőgazdaságban. Az én gyerekeim is, taníttattam őket, mind a kettő közgazdász, öt nyelven beszélnek, most a fiam intézi kint a tanyán a szamócát. Azt mondja: » figyelj ide, én utoljára segíték neked, úgy oldd meg jövőre, hogy mondd vissza a palántát, amit rendeltél », 100 000 tő olasz palántát, » mondd vissza, mert én ezt nem csinálom! « Nem a munkától fél, mert azt mondta, hogy azt meg gondolná, de nem kell neki az idegeskedés, ami a munkásokkal jár.” (Nyársapát, kertész nagyvállalkozó)

A fiatalabb generáció gazdaságban tartására jellemzően ott mutatkoznak sikeres példák, ahol az utód a kezdetektől, már gyerekként szerepet vállal a gazdálkodásban és tevékenyen részt vesz a felmerülő munkafolyamatokban.

Noha a külföldi szezonmunkások összetétele évről évre jelentősen változik, a Nagykőrös térségében működő kertész vállalkozások túlnyomó többsége jellemzően rájuk támaszkodik igényjelleggel jelentkező munkaerőszükséglete kielégítésekor. Ebben fontos szerep jut a munkaszervezőknek (Hamar 2015, 2016, 2017), akikkel a térség kertész vállalkozásai huzamosabb ideje fennálló, személyes bizalmon alapuló kapcsolatokat ápolnak. Lényegében ez teszi lehetővé az összetételében folyamatosan változó szezonális munkaerő-utánpótlást. A munkaszervezők szerepvállalása a tapasztalatok szerint rendkívül összetett, nemcsak a munkavállalók toborzását, utaztatását látják el, hanem gondoskodnak a betegség vagy más ok miatt kieső, lemorzsolódó munkaerő pótlásáról, jelenlétükkel fenntartják a munkafegyelmet, lebonyolítják a bérek kifizetését, intézik az idénymunkások ügyes-bajos dolgait, felelősséget vállalnak a szezonmunkások munkájáért. A romániai idénymunkás brigádok toborzására jó példaként említhető az a nagykőrösi gyümölcsstermelő, aki mintegy tíz-tizenöt évre visszanyúló kapcsolatot ápol egy munkaszervezővel. A jó kapcsolat azért alakult ki, mert a termelő annak idején segített a brigádnak a környékbeli gazdaságokban munkához jutni, így biztosítva tavasztól őszig az érintett szezonmunkások folyamatos foglalkoztatását. A munkaszervező óriási terhet vesz le az említett termelő válláról azzal, hogy a munkásokat irányítja, a felelősséget viseli.

„Ez így működik, kivezenyi őket és rendezi a dolgokat. Az embereket nem egyenként kell fizetnem, hanem... a nap végén csak a teljes összeget adom neki oda. Az, hogy ő utána mennyit ad kinek, hogy osztja szét, azt nem tudom, az számomra rejtély, hogy levesz-e sápot magának vagy nem.”

A *kisvejei gyümölcsstermesztő körzetben* a nagyobb ültetvényt művelő gazdálkodók szezonális munkásaikat helyben vagy a környékbeli településekről toborozzák, ami adott esetben a falu ötven kilométeres körzetét is jelentheti. Ezen a termőtájon, szemben a nagykőrösivel, nem honosodott meg a bandagazda-rendszer, nem munkaszervezők hozzák a munkásokat, errefelé a vállalkozók személyes kapcsolati hálózatok mentén maguk kutatják fel és gyakran szállítják is napszámosaikat. A gazdák többsége ódzkodik külföldiek (ahogy egyikük fogalmazott: „*idegenlégiósok*”) alkalmazásától, a térség legnagyobb gazdálkodója jelenti az egyik kivételt, aki több mint tíz éve hoz a határon túlról, Erdélyből és Kárpátaljáról magyar anyanyelvű roma munkásokat.

„A Covid előtt ugyanúgy helyi, részben helyi, részben külföldi munkaerőt alkalmaztunk. Innen a három településről volt a helyi (...), de Baranyából is van brigádunk. Olyan települések, ahol roma kolóniák vannak, az alkalmi munkára már csak őket tudjuk [bevonni]. Kárpátaljáról és Erdélyből vannak, visszajárók, tavasztól őszig, itt biztosítunk nekik szállást, utazást. Itt a faluban három házat vásároltunk, és ott van szállásuk. Általában négy-nyolc hétig vannak itt, egy-két turnusban. Van, aki januártól itt van, szőlőmetszésre, utána visszajön májusra, és utána júliusra, a szüretre. (...) [A kárpátaljaiak] (...) Jó munkások, de a legjobbak az erdélyiek! (...) Brassóból. Magyarul beszélő cigányok és vegyesek.”

Ahogy a helybeli alkalmi munkások derékhadát a szegregált falvak lakói alkotják, úgy a határon túli szezonális munkások is cigány szegregátumokból érkeznek. Ezek az emberek a magyarországi viszonyoknál sokkal rosszabb körülmények között élnek.

„Kárpátaljáról, roma táborból hozom az embereket, azért ott is még a ló a radiátor.... Télen beviszik a lovat a házba, hogy ne fázzanak... Tapasztaltam ilyeneket... Ha kell, mondjuk száz ember, mert nem tudom megoldani itt helyiekkel, akkor kimegyek oda két busszal, és ott összeszedem az embereket és behozom őket. Mert ott azért nem az van, mint itt. Vannak azért ennél sokkal rosszabb helyek a világon (...) nem kell messzire menni!” (Kisvejeke, nagyvállalkozó)

A helyi munkaerő megkötését szolgáló törekvések

Mindkét térségben arra törekszenek a gazdák, hogy megtartsák azokat a már megismert munkásokat, akiknek a munkájával meg voltak elégedve. Általánosnak mondható, hogy megbecsülik, munkatársakként kezelik alkalmazottaikat, vigyáznak a megfelelő hangnemre és arra, hogy biztonságos munkakörülményeket nyújtsanak, illetve azokat folyamatosan javítsák. Ez történhet akár a kézimunkát megkönnyítő eszközök (hidraulikus metszőolló) biztosításával, akár a munkaidő időjárás körülményekhez igazításával: „tíz óránál tovább senki nem dolgozik a fóliába, tizenegy órakor már mennek be a hűvösbe, ott történik a válogatás” (Nyársapát, kertész vállalkozó). A szezonmunkásokat fogadó gazdák közül többen szálláshelyfejlesztést valósítottak meg/vagy terveznek annak érdekében, hogy magasabb minőségű szálláshelyet biztosítsanak a külföldi vagy az ország távolabbi vidékeiről érkező szezonmunkásaiknak: „Hát ideköltöznek hozzám a tanyára a gyümölcsösbe. Ott 2006-ban építettünk egy munkásszállót, ott laknak” (Nagykőrös, gyümölcsstermesztő).

„Vettem az utolsó pénzemen egy lakókocsit, azt megcsináltattam nekik, de klasszul, azután építettem nekik négymillió forintért, abban az időben, ez előtt hét-nyolc éve, egy tanyát odakintre, központi fűtéssel, internettel, azaz minden van, tehát ott meg van csinálva nekik klasszul. Végül is két szoba van benne, egy nagyszoba, egy ötször ötös szoba, konyha, fürdőszoba.” (Nyársapát, kertész vállalkozó)

Olyan vállalkozókkal is találkoztunk, akik ezen messze túlmenően, különböző módon segítették ki a hosszabb ideje nála dolgozó alkalmazottaikat: kölcsönökkel, berendezési tárgyakkal támogatták őket vagy éppen egyhetes üdülési lehetőséget biztosítottak nekik.

A terepkutatás tapasztalatait összegezve úgy tűnik, hogy a kertészeti tevékenységgel hosszú távra tervező gazdálkodók munkaerő-gazdálkodásában hangsúlyosabban jelennek meg azok a tevékenységek, melyek a munkavégzés körülményeinek, fizikai környezetének javítását és a megfelelő munkahelyi légkör, a kölcsönös megbecsülés kialakítását célozzák, annak érdekében, hogy megterthassák megbízható és lojális dolgozóikat.

Adaptációs stratégiák

A munkaerőhiányhoz való alkalmazkodás stratégiái nagyon hasonlóak a két térségben, legfeljebb gyakoriságuk és megvalósulásuk módja tér el. Mindkét területen alkalmazzák a *termékdiverzifikációt*, vagyis a különböző fajtájú és érésidejű gyümölcsök telepítését, amivel rendszerint több célt is elérhetnek. Az új telepítések eredményeként a szüret ideje júniustól az őszi hónapokig elhúzódhat, és az ültetés, a csemeték gondozása, valamint a metszés, ritkítás is egyre hosszabb ideig biztosít munkát az állandó és a megbízható szezonális foglalkoztatottaknak. Amikor a gyümölcsös összetételének változtatásáról vagy az ültetvény megújításáról dönt a gazdálkodó, mérlegeli a klímaváltozás kockázatának mérséklését, valamint az élőmunka iránti igény csökkentésének lehetőségét is gépesítés révén. Terjedőben vannak új, a *gépesítés igényeihez alkalmazkodó termesztési technológiák*, amelyek a fajtaválasztástól kezdve a művelés módját is meghatározzák: erre szolgáltató példát az új telepítésű, kisebb sor- és tőtávolságú, intenzív ültetvényeken a gépi metszés, amit a gazda már másodmagával és rövid idő alatt el tud végezni.

A kisvejkei termőtáj legnagyobb vállalkozója, aki éves szinten tíz állandó, valamint harminc idénymunkást foglalkoztat, és utóbbiak jelentős részét határon túli romák közül toborozza, a jövőt a modern technológiák elterjedésében és amennyiben szükséges, távoli tájakról érkező vendégmunkások alkalmazásával látja biztosítotttnak:

„Robotokat akarok szerezni! Leszedi a gyümölcsöt. Szedés után leosztályozza. Lesz ilyen öt éven belül, vagy utána. Lehet, hogy emberi felügyelet kell, az árut be is kell hozni. Ja, és ha nem Ukrajnából, akkor Indonéziából, Nepálból, vagy mit tudom én [honnan hozok munkásokat]. Életben kell maradnunk.”

Nem ritka a *tevékenységek diverzifikációja*, amire szintén mindkét termőtájon találunk példát. A kisvejkei körzetben találkoztunk olyan fiatal kertésszel, aki a falusi turizmus felé nyitott. Egy nyársapáti kertész vállalkozó pedig a szabadföldi kertészkedés mellett a fóliás kertészettel bővítette tevékenységét, annak érdekében, hogy a téli időszakban is munkát biztosíthasson az alkalmazottaknak.

„Tizenvalahány embert foglalkoztatunk, próbáljuk kitölteni a munkaidőt télen is, mindig adni valami munkát. Ha nem csinálsz fóliát, ha nem csináljuk, akkor ezeknek az embereknek télen nem tudunk munkát átadni. Már gondolkodik, hogy akkor hova menjen tovább.”

A munkaerőhiány keltette kihívásokra legnehezebben a kisebb gazdálkodók tudnak válaszolni, a megbízható dolgozókért folytatott verseny őket érinti a leghátrányosabban. Nem egy kisebb ültetvényt művelő családi gazdaságban panaszkodtak arról, hogy korábbi megbízható munkásaikat „elszipkázta” egy-egy nagyobb vállalkozó, aki nemcsak a szüret idején, hanem egész évben munkalehetőséget kínál számukra, illetve, hogy a rátermelt idénymunkások „a nagyok” ültetvényein dolgoznak, s nekik a „maradékból” kell szemezgetni. A borulátóbbak

attól félnek, hogy ez az egyenlőtlen verseny hosszabb távon ellehetetleníti a gazdálkodásukat, vagy végül arra kényszerülnek, hogy külföldi idénymunkásokat alkalmazzanak.

A legradikálisabb alkalmazkodási stratégiát a *termékszerkezetváltás* jelenti. A Nagykőrösi járás néhány gazdaságában ezt a lépést több tényező együttes kedvezőtlen hatása kényszerítette ki, mint amilyen a munkaerőhiány, az értékesítési nehézségek vagy a hozamok csökkenését, esetenként kiesését eredményező éghajlatváltozás (Koós et al. 2024). Több interjúpartnerünk is megemlítette, hogy azt fontolgatja, felhagy a kertészeti termeléssel, és a kevésbé élőmunkaigényes gabonatermesztésre áll át, illetve többen az ültetvények helyére, kihasználva az elérhető támogatásokat, erdőt telepítenek (telepítettek). Hosszú távon ez a fajta adaptáció a tájszerkezet gyökeres átalakulásához vezethet a térségben. „*Ötven év múlva a Duna-Tisza köze az egy nagy erdő lesz*” (Nagykőrös, középkorú gyümölcs-termelő gazda).

Összegzés

A mezőgazdasági idénymunka magyarországi piacát globális és hazai folyamatok egyaránt formálják, vagyis a hazai piac része az 1980-as évektől kezdődően globalizálódó idénymunkapiacnak.

A magyar zöldség- és gyümölcsstermesztésben külföldi munkavállalók a természetett kultúráktól, a klimatikus és munkaerőpiaci sajátosságoktól, valamint a mezőgazdasági kétkezi munkára fogható számától függően, eltérő mértékben vannak jelen. A szelektációs folyamatok Magyarországon több évtizedes csúszással az európai mintát követik, ahol a külföldi munkavállalás az intenzív mezőgazdasági ágazatokban szinte kizárólagossá vált. Ez mélyreható strukturális változásnak: a városokban szaporodó ipari munkahelyek, a fiatalok számára megnyíló tanulási lehetőségek, a jóléti rendszerekben bővülő szolgáltatások hatásának tulajdonítható. Az életszínvonal általános javulása, a szegénységben élő, rászoruló rétegek szűkülése, a városok elszívó hatása azzal járt, hogy a vidéki térségekben lényegében eltűnt a napszámos munkára fogható munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott, szegénységben élő helyi népesség. Az így keletkező hiányt töltik be a külföldi vendégmunkások, akiket a munkacsúcsokhoz igazítva és olcsón lehet alkalmazni annak köszönhetően, hogy olyan országokból érkeznek, ahol a bérszínvonal sokkal alacsonyabb, mint a célsországban, sokan közülük nyomorban élnek, ezért az alacsonyabb bérekkel és rossz munkakörülményekkel is megelégszenek („kettős referencia”).

A rendszerváltó közép- és kelet-európai országokban a dekollektivizálás és a súlyos válsággal kísért átalakulás nagymértékű vidéki munkanélküliséget, alul- és fekete foglalkoztatást eredményezett. Az erdélyi magyarok már a kilencvenes években a hazai idénymunkapiac szívesen látott szereplői voltak, a régió többi

országában az uniós csatlakozás hozta meg a mezőgazdasági idénymunkavállalás lehetőségét Európa többi országában. Nem minden rendszerváltó ország vált küldő országgá; a szakirodalom szerint a nyugat- és dél-európai ültetvényekre lengyel, bolgár, lett, román és albán állampolgárságú idénymunkások érkeztek legnagyobb számban a régióból, köztük román állampolgárként azok az erdélyi magyarok, akik 2007-ig magyarországi gyümölcsösökben dolgoztak. Európa országaiban a közép- és kelet-európai vendégmunkások hullámához később ázsiai és afrikai vendégmunkások csatlakoztak. Magyarországon erdélyi, kárpátaljai és vajdasági romák álltak munkába ott, ahol a helyi munkaerő kevésnek vagy alkalmatlannak bizonyult: máig ők azok, akik olyan nagy szegénységben élnek hogy a magyar gazdák által kínált, viszonylag alacsony bérért is hajlandók munkát vállalni.

Magyarországon akkor lépett fel számottevő és általános hiány az idénymunkák piacán, amikor a közfoglalkoztatás még több százezer, nagyrészt vidéki tartós munkanélkülinek adott munkát, de a globális válságot követő gazdasági regeneráció már igényt tartott ugyanerre a munkaerőre. A 2015 utáni években, a már kisvárosokban is megjelenő összeszerelő üzemeknek és a felfutó építőipari vállalkozásoknak köszönhetően az alacsonyan képzett, segéd- és betanított munkák elvégzésére képes vidéki népességben csökkent a rendszerváltástól fogva magas és tartós munkanélküliség, amelyet korábban csak a közfoglalkoztatás volt képes enyhíteni; ez a folyamat, kisebb hullámzásokkal, napjainkig tart, ami reményt ad a vidéki szegénység tartós mérséklésére. A munkaintenzív mezőgazdasági ágazatokban azonban ez komoly problémát okoz, amennyiben a gazdaságok csak arra a helyi munkaerőre számíthatnak, amelyet (eddig) nem szívott fel a bővülő gazdaság.

Magyarországon a lelegezetebb, legolcsóbban alkalmazható idénymunkások az alacsonyan képzett roma munkavállalók közül kerülnek ki, akik strukturális értelemben hasonló pozícióban vannak, mint a migráns munkaerő Európa fejlettebb országaiban: mivel többségük mélyszegénységben él, számukra elfogadhatók azok a bérek, amelyet a hazai ültetvényes gazdák kínálnak. Helyben vagy a környéken élő, idénymunkát vállaló romák főleg azokban a régiókban alkalmazhatók, ahol az elmaradottság etnikai szegregációval párosul, másutt főleg a kárpátaljai és erdélyi romák végzik el a mezőgazdasági idénymunka zömét. Vagyis a magyarországi idénymunka piacának etnicizálódása lényegében befejeződött: az a szegénységben élő réteg, amelyik elfogadja a mezőgazdasági idénymunkát, jellemzően roma emberekből áll.

A két, eltérő klimatikus viszonyokkal jellemezhető és nagyon különböző munkaerőpiaci helyzetű vizsgálati terepen végzett empirikus kutatás azon adaptációs erőfeszítésekre fókuszált, amelyeket a klímaváltozás és a munkaerőhiány külön-külön és kölcsönhatásukban keltettek; ezek közül jelen tanulmány munkaerőpiaci kérdéseket helyez a középpontba. (A kettős kényszer nyomán bekövetkező adaptáció képezi egy másik, a jelen számban megjelent tanulmány központi problematikáját, lásd Koós et al. 2024). Napszámos munkára kész helyi munkaerő

a Nagykőrösi járásban alig áll rendelkezésre, itt a gazdák vállalkozók által toborzott külföldi munkavállalók alkalmazására rendezkedtek be. Az apró- és kistelepülések Bonyhádi járás területén, ahol több településen előrehaladott szegregációs folyamatok uralkodnak, a gyümölcsösök kézimunka-igényét munkacsúcsok idején főleg helyi vagy a szűkebb régióban élő roma munkavállalók elégítik ki, csak a legnagyobb ültetvények alkalmaznak külföldi (roma) munkásokat. A munkaerőhiány szorításában a kistermelők a családi/rokoni szálakat igyekeznek aktivizálni mindkét térségben, a közepes és nagyobb gazdaságok vezetői pedig arra törekcsenek, hogy a megbízható dolgozókat/brigádokat évről évre alkalmazni tudják, illetve közülük választják ki állandó alkalmazottaikat. Az adaptációs stratégiák között mindkét térségben szerepelnek a munkaerő alkalmazását időben kitoló műveletek (diverzifikáció, fajtaváltás), amelyek a klímaváltozáshoz való alkalmazkodási igényekkel összhangban valósulnak meg (mint a későbbi virágzású fajták telepítése). Ezzel egyidejűleg a gazdák mindkét térségben arra törekcsenek, hogy az élmunkát a lehető leggyorsabban és leghatékonyabban kiváltsák gépi munkával, amit azonban korlátoz a termesztett gyümölcsfajták, illetve a fajtaváltás (az új fajták termőre fordulásának) időigénye. A Nagykőrösi járásban, ahol a termékszerkezet-váltásra helyi minták és támogatási konstrukciók is elérhetők, egyre több gazdaságban fordul elő a gyümölcsültetvények felszámolása és az erdősítés; ez megoldást jelenthet a munkaerőgondokra és a klímásérülékenységre is, de tükrözheti a gazdálkodásból való kiaraszolást az idősödő gazdák és az ágazaton kívüli munkavállalásban gondolkodó fiatalabbak körében, amit a térség kitűnő munkaerőpiaci pozíciója tesz lehetővé.

Jegyzetek

- 1 Az elnevezés abból adódik, hogy a fizetséget, ami túlnyomórészt termény volt, egyben fizette ki a gazda/intéző a „banda” vezetőjének, aki azután az elvégzett munka arányában osztotta ki a tagoknak. Napjaink „summásai” vélhetően jobban ki vannak szolgáltatva az idénymunkásokat toborzó és vezető munkaszervezőknek, mint az előző évszázadban dolgozó elődeik; ők is a munkaszervezőtől kapják keresményüket, de rendszerint nem rendelkeznek áttekintéssel a kapott összeg elosztási elveiről (Virág 2010; Kovács et al. 2019).
- 2 Magyarországról a mezőgazdasági munkások vonatkozásában sem küldő, sem fogadó országgént nem esik említés a szakirodalomban, vélhetően azért, mert jellemzően nem a mezőgazdaságban vállaltak munkát, hanem az építőiparban, vendéglátóiparban, szolgáltató szektorokban (Lakatos 2013).
- 3 A Nagykőrösi járásban 2021-2023-ban közel 30 interjú készült, a Bonyhádiban 35; az interjúalanyok felkutatásakor mindkét térségben kombináltuk a hólabda-módszert és egy-egy teljes áttekintéssel rendelkező kulcsinformátor ajánlásait. A helyi mezőgazdálkodás változását tükröző idősoros adatokat sajnos nem tudtunk használni, mert a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírásban (ÁMÖ) a településszintű földhasználati adatokat a gazdaság bejegyzett székhelye, míg a 2020. évi Agrárcenzusban a gazdaság főtevékenységének telephelye szerint gyűjtötték.
- 4 A Nagykőrösi Konzervgyár bezárása után éppen egy évtizeddel, 2012-ben a japán Shansin összeszerelő üzem is kivonult a városból, ami több száz ipari foglalkoztatott utcára kerülését jelentette. Közülük sokan kényszerültek (újra) a mezőgazdasági kistermelésbe.

- 5 Forrás: Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR)
- 6 A Danubia Szövetkezet 1997-es alapítása után a szervezetépítés, fejlesztés, illetve piacbővítés lépései a következők voltak: Kisvejei Gyümölcsstermesztő Gazdák Gépkör Egyesület létrehozása (1999); csatlakozás a Balaton KER-TÉSZ termelő és értékesítő szövetkezetéhez (2008); Völgység Kincse Gyümölcscsökkentő Szociális Szövetkezet alapítása (2010) (Kabai 2011 a,b; Keller, Rácz, Váradi 2016).
- 7 Gyorsreagálási Programot helyben facilitáló „társadalmi vállalkozó”-nak ez volt az első kezdeményezése, amelyet még számos fejlesztési erőfeszítés követett.
- 8 A programot a már említett „társadalmi vállalkozó”, a megyei munkaügyi szervezet elkötelezett munkatársa hozta a térségbe 2009-ben.
- 9 A vállalkozó még a Sorsfordító-Sorsformáló programban foglalkoztatta a roma fiatallembert, aki traktoros végzettséget szerzett, s állandó dolgozó maradt a gazdaságban. A jó munkaerőért folytatott élesedő verseny erejét mutatja, hogy az illető majd másfél évtized után egy másik gazdához szerződött, amihez hasonlóra korábban nem volt példa.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” című kutatás keretében (K 132975), az NKFI támogatásával készült. A szerzők köszönetet mondanak azoknak a termelőknek és más megkérdezetteknek, akikkel interjút készíthettek a két mintaterületen.

Irodalom

- Bai J. (2008): *Tanulmányok Lengyel község történetéből*. Lengyel https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/lengyel/tanulmanyok_lengyel_kozseg_tortenebol/index.htm (Letöltés: 2023. 12.01.)
- Barajas, F. P. (2012): *Curious Unions: Mexican American Workers and Resistance in Oxnard, California*. University of Nebraska Press, Lincoln NE
- Barlow, H., Lostak, M. (2023): Retailer and grower relationships and the supply chain pressures in English horticulture: The lived experience. *Journal of Rural Studies*, 102 103103. <https://doi.org/10.1016/j.rurstud.2023.103103>
- Bellit, S. (2014): The career paths of agricultural workers: what is the impact of temporary contracts? *Agricultural Economics*, 12., 553-569. DOI:10.17221/78/2014-AGRIECON
- Berg-Nordlie, M. (2018): New in town. Small-town media discourses on immigrants and immigration. *Journal of Rural Studies*, 64., 210-219. <https://doi.org/10.1016/j.rurstud.2018.05.007>
- Castells, M. (1975): Immigrant Workers and Class Struggles in Advanced Capitalism: the Western European Experience. *Politics and Society*, 1., 33-66. <https://dpo.org/10.1177/003232927500500102>
- Csoba J., Sipos F. (2020): Gazdasági és társadalmi integrációs modellek perifériális térségekben. A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistépelüléseken. *Szociológiai Szemle*, 1., 21-43. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.1.2>
- Ehertné Berczi I., Hamza E., Rácz K. (2018): A munkaerő-felhasználás jellegzetességei a zöldség-gyümölcs ágazatban. <https://magazin.fruitveb.hu/a-munkaero-felhasznalas-jellegzetessegei-a-zoldseg-gyumolcs-agazatban/> (Letöltés: 2024. 09.15.)
- Errington, A., Gasson, R. (1996): The increasing flexibility of the farm and horticultural workforce in England and Wales. *Journal of Rural Studies*, 2., 127-141. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(96\)00008-3](https://doi.org/10.1016/0743-0167(96)00008-3)
- Estók J., Fehér Gy., Gunst P., Varga Zs. (2003): *Agrárvilág Magyarországon 1848-2002*. Argumentum Kiadó, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest

- Garappa, A.M. (2017): The citrus fruit crisis. Value change and 'just in time' migrants in Rosalno (Italy) and Valencia (Spain). In: Corrado, A., De Castro, C., Perotta, D. (eds): *Migration and agriculture: mobility and change in the Mediterranean area*. Routledge, London, 111-127.
- Gerő M., Vignvári A. (2019): Közfoglalkoztatás, redistribúció és helyi hatalom. *Esély*, 2., 3-30.
- Górny, A., Kaczmarczyk, P. (2018): A known but uncertain path: The role of foreign labour in Polish agriculture. *Journal of Rural Studies*, 64., 177-188. <https://doi.org/10.1016/j.rurstud.2017.12.015>
- Hamar A. (2015): Külföldi idénymunkások a magyar agrárgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 34-48. <https://doi-org/10.17649/TET.29.3.2709>
- Hamar A. (2016): Idénymunka a zöldség-és gyümölcságazatban. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 97-116.
- Hamar A. (2017): Romániai vándormunkások és áttelepültek a kertészeti idénymunka piacán. *socio.hu*, 3., 47-62. DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.3.47
- Hamar A., Kovács K., Váradi M.M. (2016): „Azért kell a föld, hogy ha a fiam mezőgazdaságból akar élni, akkor ne csak tehenész lehessen más telepén”. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 385-408.
- Kabai G. (2011a): A szövetkezeti gyümölcsstermesztés sikere a Völgyországban. In: Németh N. (szerk.): *Helyi kezdeményezési gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA KRTK KTI, Budapest, 55-72. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf (Letöltés: 2023. 12.05.)
- Kabai G. (2011b): A munkahelyteremtés új útja a Dél-Dunántúlon. A Sorsfordító – Sorsformáló munkaerőpiaci program. In: Németh N. (szerk.): *Helyi kezdeményezési gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA KRTK KTI, Budapest, 74-88. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf (Letöltés: 2023. 12.05.)
- Kasimis, Ch., Papadopoulos A.G., Pappas, C. (2010): Gaining from rural migrants: migrant employment strategies and socioeconomic implications for rural labour markets. *Sociologia Ruralis*, 3., 258-276. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2010.00515.x>
- Katona I. (1977): Summások. Szócikk. In: Ortutay Gy. (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Keller J., Rácz K., Váradi M.M (2016): Közösségi gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 207-228.
- Keller, J., Kovács, K., Rácz, K., Swain, N., Váradi, M. (2016): Workfare Schemes as a Tool For Preventing the Further Impoverishment of the Rural Poor. *Eastern European Countryside*, 1., 5-26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Kemény I. (1999): Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 229-256.
- Kertesi G. (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 2., 57-87.
- Koltai L., Bördős K., Csoba J., Herczeg B., Hamza E., Megyesi B., Németh N., Rácz K., Szabó D., Váradi M., Varga E., Virág T. (2018): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. HÉTFÁ Kutatóintézet, Budapest
- Koós B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 3., 40-62. <https://doi.org/10.17649/TET.30.3.2793>
- Koós B. (2022): *Hová tűntek a munkások? A Magyar mezőgazdasági foglalkoztatás átrendeződése*. Kézirat. KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest
- Koós B., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E. (2024): Mezőgazdasági foglalkoztatás a klímaválság szorításában. *Tér és Társadalom*, 4., 64–92. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3607>
- Kovai C., Vignvári A. (2020). Befezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 3., 68-89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovai C., Puskás F. (2023): Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek” a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez. *Korall*, 92., 80-107.
- Kovács K. (1998): Elfújja a szél? Esettanulmány a „Homokvár” szövetkezetről. *Replika*, 33-34., 137-150.
- Kovács, K., Mihály, M., Rácz, K., Velkey, G. (2019). *May a Production Organisation prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary*. RELOCAL Deliverable 6.2. Joensuu, University of Eastern Finland.

- RELOCAL Case Study No 15/33 Final version, 1-42. <http://www.regscience.hu:8080/xmlui/handle/11155/2023> [2023, 01/30]
- Lakatos J. (2013): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statistikai Szemle*, 2., 93-112. https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2015/2015_02/2015_02_093.pdf
- Lakner Z. L. (2023): Modernizációs jelek és szempontok a roma felzárkózás kérdéseihez. *Kapocs*, 1., 1-16.
- Lang, T., Heasman, M. (2004): *Food wars: the global battle for mouths, minds and markets*. Earthscan, London
- Lennert J., Koós B., Bálint Cs., Király G., Kovács K., Váradi M. M., Hamza E., Rácz K. (2024): A klímaterülékenység tényezői és különbségei a hazai kertészeti és szőlészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 9-32. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3595>
- Márkus I. (1996): Egy pillantás Nagykőrösre. In: *Polgárosodó parasztság*. Dinasztia Kiadó, Budapest, 113-118.
- McAreavey, R. (2012): Resistance or resilience? Tracking the pathway of recent arrivals to a 'new' rural destination. *Sociologia Ruralis*, 4., 488-507. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2012.00573.x>
- Messing V., Molnár E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1., 53-80.
- Mitchell, D. (2012): *They Saved the Crops: Labor, Landscape and the Struggle over Industrial Farming in Bracero-era California*. University of Georgia Press, Athens GA
- Navarro-Gambín, P. (2024): Migrant agricultural workers in search of a dignified life: Labour conditions as a source of vulnerability in Spain. *Sociologia Ruralis*, 64., 126-148. <https://doi.org/10.1111/soru.12462>
- Németh N., Csité A. (2011): Összefoglalás. Németh N. (szerk.): *Helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA KRTK KTI, Budapest, 103-111. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf (Letöltés: 2023. 12.05.)
- Nienaber, B., Frys, W. (2012): International labour migration in European rural regions - the example of Saarland, Germany. *European Countryside*, 1., 73-88. DOI:10.2478/v10091-012-0015-6
- Nohel, F., Spěšná, D., Pospěch, P. (2011): Regional markets with agricultural workforce based on Labour offices' data'. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 4. 177-186.
- Oliva, J. (2010): Rural melting-pots, mobilities and fragilities: reflections on the Spanish case. *Sociologia Ruralis*, 3., 277-295. <https://doi.org/10.111/j.1467-9523.2010.00516.x>
- Orgoványi E. (1997): Foglalkoztatás és munkanélküliség Magyarországon. *Statistika Szemle*, 12., 1022-1038.
- Orwell, G. (2013): 'Hop-picking'. *New Statesman*, 12-25 April (originally published 17 October, 1931 under Orwell's real name of Eric Blair).
- Papadopoulos, A. G., Fratsea, L-M., Mavrommatis, G. (2018): Governing migrant labour in an intensive agricultural area in Greece: Precarity, political mobilization and migrant agency in the fields of Manolada. *Journal of Rural Studies*, 64., 200-209. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.03.013>
- Puppa, F. D., Piovesan, S. (2023): The globalisation of Italian agriculture. Transformations of migrant labour composition in agriculture in Trentino. *Sociologia Ruralis*, 63., 886-906. <https://doi.org/10.1111/soru.12451>
- Rácz K., Hamza E. (2024): A termelői együttműködések szerepe az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban. *Tér és Társadalom*, 4., 93-123. <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3605>
- Rogaly, B. (2008): Intensification of Workplace Regimes in British Horticulture: The Role of Migrant Workers. *Population Space and Place*, 14., 497-510. <https://doi.org/10.1002/psp.502>
- Rye, J.F., Andrzejewska, J. (2010): The structural disempowerment of Eastern European migrant farm workers in Norwegian agriculture. *Journal of Rural Studies*, 26., 41-51. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2009.06.003>
- Rye, J.F., Scott, S. (2018): International Labour Migration and Food Production in Rural Europe: A Review of the Evidence. *Sociologia Ruralis*, 4., 928-951. <https://doi.org/10.1111/soru.12208>
- Szuhay P. (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 139-162.

- Vidra Zs. (2013): A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban Vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 57-74.
- Virág T. (2010): Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két cigányok lakta faluban. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségtevő társadalom*. Gondolat – MTA KTI, Budapest, 254-265.
- Voivozeanu, A. (2020): “I wanted to see how to make money there too”: Mobility strategies of Romanian seasonal workers in the agricultural sector abroad. *Social Change Review*, 1., 13-38. DOI:10.2478/scr-2020-0003
- Weber, M. (1948): Capitalism and Rural Society in Germany. In: Gerth, H.H., Wright Mills, C. (eds.): *From Max Weber: Essays in Sociology*. Routledge & Kegan Paul, London

Egyéb források

- A fenntartható fejlődés indikátorai (2023) <https://ksh.hu/s/kiadvanyok/fenntarthato-fejlodes-indikatorai-2023/>
- 375/2010. (XII. 31.) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról. [https://375/2010. \(XII. 31.\) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye \(jogtar.hu\)](https://375/2010. (XII. 31.) Korm. rendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (jogtar.hu))
- Egyszerűsített foglalkoztatásban dolgozók: Jelentés a 2022-ben egyszerűsített foglalkoztatás keretében tervezett foglalkoztatottak számáról. <https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/jelentes-az-egyszerusített-foglalkoztatás-keretében-tervezett-foglalkoztatottak-számáról>
- Közfoglalkoztatottak: A közfoglalkoztatás idősoros adatai. <https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/havi-tajekoztatás-a-kozfoglalkoztatásról>
- Közfoglalkoztatási törvény (2011. évi CVI. tv.) 2015. évi módosítása (2015. évi CXII. tv.) [https://2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye \(jogtar.hu\)](https://2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról - Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (jogtar.hu))
- KSH STADAT [https://Összefoglaló táblák \(STADAT\) – Központi Statisztikai Hivatal \(ksh.hu\)](https://Összefoglaló táblák (STADAT) – Központi Statisztikai Hivatal (ksh.hu))
- Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR) [https://Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer \(TeIR\) | Lechner Tudásközpont \(lechnerkozpont.hu\)](https://Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR) | Lechner Tudásközpont (lechnerkozpont.hu))